

Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи

**І всеукраїнська науково-практична конференція
Київ, 22 травня 2020 р.**

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ»

Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи

Матеріали I всеукраїнської
науково-практичної конференції,
м. Київ, 22 травня 2020 р.

УДК 94+008](100+477)(082)

I 90

I 90 **Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи** (актуальні питання нового та новітнього періодів): Матеріали І всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 22 травня 2020 р. — К. : Арт Економі, 2020. — 96 с.
ISBN 978-617-7805-26-6

У збірнику наведено стислий виклад доповідей, поданих на І всеукраїнську науково-практичну конференцію «Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи», присвячених широкому колу актуальних питань з історії України, всесвітньої історії, джерелознавства, антропології, методології історичних досліджень нового та новітнього періодів. Для істориків, фахівців із суміжних дисциплін, усіх, хто цікавиться малодослідженими сторінками минулого.

УДК 94+008](100+477)(082)

Затверджено до друку Вченою Радою ФСП
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».
№ 9 від 30.04.2020.

ISBN 978-617-7805-26-6

© Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського», 2020

Голова оргкомітету: *Анатолій Анатолійович Мельниченко* — кандидат філософських наук, доцент, проректор з навчальної роботи КПІ ім. Ігоря Сікорського.

Оргкомітет:

Світлана Олександрівна Костишева — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії КПІ ім. Ігоря Сікорського.

Андрій Іванович Кудряченко — доктор історичних наук, професор, директор ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»,

Ігор Станіславович Тарнавський — доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії КПІ ім. Ігоря Сікорського,

Антоніна Анатоліївна Кізлова — доктор історичних наук, доцент кафедри історії КПІ ім. Ігоря Сікорського,

Людмила Володимирівна Гриневиц — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України,

Віталій Юрійович Бузань — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії КПІ ім. Ігоря Сікорського,

Юрій Миколайович Перга — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії КПІ ім. Ігоря Сікорського.

Редколегія: д. і. н., проф. С. О. Костишева (голова); д. і. н., проф., член-кореспондент НАН України А. І. Кудряченко; д. і. н., доц. І. С. Тарнавський (заступник голови); д. і. н. А. А. Кізлова (відповідальний редактор); д. і. н. Л. В. Гриневиц; к. і. н. В. Ю. Бузань; к. і. н. Ю. М. Перга.

ЗМІСТ

<i>Ю. В. Долженко, Ю. Л. Пшеничний, А. Б. Бардецький</i> Чоловіча вибірка поховань XVIII–XIX ст. з урочища Острів Дубовець поблизу Дубна	6
<i>І. І. Жовта</i> Досвід боротьби з холерою в Київському інституті шляхетних дівчат у 1871 та 1872 рр.	9
<i>О. О. Крайня</i> Кадровий склад лікарів медичних закладів Києво-Печерської лаври наприкінці XIX — на початку XX ст.	12
<i>А. А. Кізлова</i> Роль електрифікації в поліпшенні умов праці населеників і найманих працівників Києво-Печерської Успенської лаври	16
<i>Ю. В. Хитровська</i> Проблема підвищення успішності студентів Київської Політехніки у другій половині 1920-х рр.: шляхи вирішення та результати.	20
<i>Л. Р. Ігнатова</i> Залучення студентської молоді до підготовки виборів до рад в УСРР наприкінці 1920-х — на початку 1930-х рр.	24
<i>А. С. Мирончук</i> З архівної спадщини А. В. Флоровського: неопублікований конспект курсу лекцій «Про історію Росії в період царювання Катерини II»	27
<i>О. М. Гончаренко</i> Нацистський варіант формування історичної пам'яті: Голодомор 1932–1933 рр. у німецькій окупаційній періодиці райхскомісаріату «Україна» та Військової зони	31
<i>В. В. Солошенко</i> Знаменитий та маловідомий український художник Микола Глуценко	34
<i>М. Г. Казьмирчук, Г. Д. Казьмирчук</i> Використання спогадів при реконструкції професійних біографій викладачів Київського державного університету (1933–1944 рр.)	36
<i>А. О. Іваненко</i> Судове провадження дисциплінарних порушень службовців райхскомісаріату «Україна» та Військової зони окупації (1941–1944 рр.)	39
<i>О. В. Мартинюк</i> Велосипед у політиці мобільності Радянського Союзу та Німеччини напередодні й на початку Другої світової війни	41
<i>А. І. Кудряченко</i> Етапи подолання нацистського минулого у ФРН: історичний дискурс	45

<i>Є. В. Шатілов</i>	
Історія спорту СРСР у другій половині ХХ ст.: історіографія проблеми	49
<i>К. В. Акименко, І. С. Тарнавський</i>	
Напрямки інформаційної політики націоналістичних організацій української діаспори (кінець 1950 — початок 1990-х рр.).	52
<i>М. В. Жога</i>	
Політика пам'яті в Бразилії щодо репресивних заходів військового режиму (1964–1985 рр.)	56
<i>О. В. Булка</i>	
Трансформація політики пам'яті та суспільного сприйняття студентських протестів 1968 р. в Мексиці	59
<i>Д. І. Іванов</i>	
Британська політика щодо України в постбіполярний період (1991–2010 рр.)	62
<i>В. Ю. Бузань</i>	
Протистояння між США та СРСР в арабсько-ізраїльському конфлікті	65
<i>С. О. Костилюва</i>	
Підсумки реформи державних і комунальних друкованих ЗМІ в оцінках її провідників та експертів громадських організацій	68
<i>О. А. Мирончук</i>	
Рамкові програми ЄС як інструмент міжнародних наукових обмінів	71
<i>І. І. Мудрієвська</i>	
Особливості розвитку культури Королівства Саудівська Аравія	74
<i>М. В. Бондарець</i>	
Шляхи реформування наукової сфери в Україні	78
<i>П. С. Чуткий</i>	
«Індійський» фактор у двосторонніх відносинах Пакистану та Китаю	80
<i>О. М. Цапко</i>	
Історична пам'ять за твором «Рухнама» та її місце у формуванні національної ідентичності населення сучасного Туркменістану	83
<i>А. І. Чуткий</i>	
Економічний напрям в історії України: потреба в «реабілітації» та розвитку	86
<i>М. В. Фесенко</i>	
Уроки пандемій та історична пам'ять про них.	90
<i>Відомості про авторів.</i>	94

УДК: 94 (477.81):393.05«17-18»

ЧОЛОВІЧА ВИБІРКА ПОХОВАНЬ XVIII–XIX СТ. З УРОЧИЩА ОСТРІВ ДУБОВЕЦЬ ПОБЛИЗУ ДУБНА

Ю. В. ДОЛЖЕНКО,

магістр історії,

Інститут археології Національної академії наук України

Ю. Л. ПШЕНИЧНИЙ,

кандидат історичних наук,

Державний історико-культурний заповідник м. Дубна

А. Б. БАРДЕЦЬКИЙ,

магістр історії

Міжрегіональна громадська наукова організація

«Дубенський археологічний осередок»

Вступ. Багатошарове поселення в урочищі Острів Дубовець розміщене на околиці м. Дубна Рівненської обл. Площа пам'ятки — 7,5 га, з якої близько 1 га зруйновано кар'єром, котлованами для поховання відходів Звірогосподарства та шурфами скарбощукачів. 1996 р. поселення відкрив В. В. Ткач [7, с. 135], відтоді воно регулярно досліджується і стало найвідомішим як місцезнаходження Свято-Вознесенського жіночого монастиря, який діяв тут у 1592–1832 рр. [9, с. 223–249]. Монастир заснував князь Василь Острозький, який надав черницям «на ставі острів весь, названий Дубовець з полем і всім, що має, як його вода кругом обійшла» [6, с. 1551]. Під назвою «Урочище Червоний пагорб» колишній острів має статус пам'ятки археології місцевого значення й потребує дослідження.

Монастирю належало розташоване за 1,5 км на південний схід невелике село Підборці, надане обителі 1594 р. Для мешканців села монастир слугував осередком соціально-релігійного життя, де вони хрестили дітей, вінчалися, поблизу якого ховали родичів. Археологічними розкопками 2019 р. встановлено наявність великого світського кладовища на території монастиря. На площі 183,5 м² досліджено повністю чи частково 44 поховання. Кістяки лежали в прямокутних ямах, на глибині 1,1–1,8 м, максимально 2,2 м від рівня денної поверхні біля південно-східного кута розкопу. Орієнтація: головою на захід, південний захід, рідше — північний захід. Положення: випростане на спині. Верхні кінцівки складені на грудях або біля тазу, в двох випадках (пох. 10 і пох. 19) одна рука зігнута в лікті до свого плеча. Нижні кінцівки витягнуті, за винятком пох. 10, у якого вони зігнуті в колінах. У багатьох випадках навколо кістяків прослідковано рештки дерева від трун, знайдено від 1 до 8 цвяхів. Поховальний інвентар виявлено в трьох випадках. Супровідний матеріал — у похованні чоловіка № 39. Це свинцева за-

понка з синьою скляною вставкою, зафіксована *in situ* вище від руків'я грудини. Такі запонки вживалися на комірі сорочок як елементи святкового костюма. Масово поширилися в польській моді у другій половині XVIII — на початку XIX ст.

В усіх випадках накладання поховань на об'єкти монастиря перші перерізили другі. Перекриття поховань дорослих осіб іншими дорослими похованнями відсутнє. Найвні накладання дорослих поховань на дитячі й навпаки. В заповненні кількох могильних ям було знайдено шеляги короля Яна Казимира. Окрім того, в заповненні поховання № 24 — гріш Станіслава Августа 1767 р., а в похованні № 33 — шеляг Августа III 1755 р. Заповнення могильних ям у багатьох випадках містили змішані за часом побутування керамічні вироби від першої половини XVII до початку XIX ст. До того ж гудзик із заповнення могильної ями поховання № 6 має аналогії серед гудзиків періоду від Наполеонівських воєн до польського повстання 1830 р.

На основі археологічних матеріалів можна сказати, що досліджена частина кладовища в розкопі 2019 р. почала діяти не раніше, ніж у другій половині XVIII ст. Ховали тут і після скасування монастиря 1832 р. принаймні до середини XIX ст., коли на острові як парафіяльний храм села Підборців функціонувала стара монастирська церква.

Матеріали і методика. З 44 відкритих поховань придатним для краніометрії виявилось 21 доросле поховання (14 чоловічих та 6 жіночих). У загальну кількість входить також 23 дитячих поховання.

Стать похованих визначалася за особливостями будови черепа, тазових кісток (де це було можливим), залучався посткраніальний скелет. Комплексно за ознаками на черепі, зубах, довгих кістках встановлювався вік [11, р. 499–532]. Черепи вимірювалися за стандартною краніологічною методикою Р. Мартіна [10; 1, ill. 14, р. 55].

Мета роботи — дати характеристику чоловічих поховань з пам'ятки за даними краніометрії.

Морфологічна характеристика чоловічої серії. Збереженість кісток мозкового відділу в більшості випадків добра, як і в лицьовій частині. Черепи характеризуються товстими кістками склепіння та помірною масивністю. Розвиток рельєфу добрий: надперенісся в середньому можна оцінити у 2,1 бала, надбрівні дуги — в 1,6 бала, зовнішній погилічний горб — у 1,4 бала. Соскоподібні відростки (2,8 бала) в середньому великих розмірів і зі сплющеною вершиною. Чоловіча серія характеризується помірною довжиною та шириною черепа і складається з двох доліхокранних (поховання 24 та 35), трьох мезокранних (поховання 1, 27, 41), та дев'яти брахікранних черепів (поховання 5, 6, 11, 12, 26, 28, 36, 39 та 42). В середньому, за черепним індексом (79,6), вона мезокранна. Абсолютні розміри висотного діаметра черепа великі. За відносною висотою за першим висотно-поздовжнім показником вибірка складається з п'ятьох середньо високих (ортокранних) і дев'ятьох високих (гіпскранних) черепів, у серед-

ньому серія гіпсікранна (високі черепа). Низьких категорій (тайпенокранних) не виявлено. В середньому, за другим висотно-поперечним індексом, серія метріокранна (помірно висока). Вушна висота — в межах помірних розмірів (на межі з великими категоріями), як і довжина основи черепа. Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон середніх розмірів.

Лобна кістка помірно широка. Ширина лоба за лобно-поперечним індексом потрапляє до помірної категорії. Виличний діаметр, який вдалося виміряти на 14 чоловічих черепах, в середньому помірний (135,1 мм). Верхня висота обличчя, також визначена за 14 черепами, потрапляє до малої категорії розмірів. При цьому відносна ширина й висота обличчя за верхньолицьовим індексом (49,7) характеризує його як широке (еуріен) та низьке. Загальний кут обличчя в серії з с. Підборців становить $86,4^\circ$ і вказує на ортогнатність. До ознак, що характеризують сплюсненість лицьового відділу та використовуються на краніологічному матеріалі для діагностики расових типів першого порядку, належать назомаларний і зигомаксиларний кути горизонтального профілювання [2, с. 55]. У чоловічій серії з Дубовця ці кути мають дуже малі розміри (відповідно $133,0^\circ$ і $125,3^\circ$), що свідчить про різко профільоване обличчя. Водночас глибина іклової ямки в середньому помірною ($-5,6$).

Мала висота й помірна ширина орбіт зумовлюють помірний орбітний індекс (від максилофронтальної точки), що вказує на помірно високі орбіти (мезоконхія). Носовий отвір чоловічої серії характеризується помірною шириною та малою висотою, носовий індекс (48,4) свідчить про помірну ширину носа (мезоринія). Різноманітні способи визначити випинання носової ділянки, серед яких основними є вимірювання кутів випинання носа й вирахування симотичного та дакріального індексів, а також балова характеристика передньоносової ості, пов'язані між собою й зазвичай дають узгоджені величини, але при цьому мають і самостійне значення, тому що характеризують різні морфологічні елементи цієї ділянки обличчя. За світовим масштабом чоловіча серія характеризується помірним випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя ($28,5^\circ$). Передня носова ость у серії випнута добре (3,7 бала) за П. Брока. Перенісся помірно високе за симотичним і високе за дакріальним індексом.

Для порівняльної характеристики антропологічних особливостей похованих, а також, щоб виявити основні напрямки етнічних зв'язків популяції з с. Підборців та визначити її місце в системі антропологічних типів населення України, Польщі, Московії, Литви, Лаввії, Фінляндії XV–XIX ст. проведено міжгруповий багатовимірний аналіз методом канонічного аналізу [4].

Висновки. За даними краніометрії чоловіча серія характеризується мезокранною, високою черепною коробкою. Обличчя — помірно широке (за індексом ширини), різко профільоване, ортогнатне. Лоб — середній, орбіти помірно високі, ніс середньо широкий. Перенісся середньої висоти. Випинання носових кісток по-

мірне. За даними краніометрії, при зіставленні досліджуваної чоловічої групи методом багатовимірного канонічного аналізу в двовірному просторі простежено певний зв'язок переважно тільки зі східнослов'янськими серіями, а саме з вибіркою черепів зі Київського Подолу (збірні серія) XVI–XVIII ст. [5], Старої Ладogi-1 [1, с. 311–336] та Старим Орхеєм (XIV–XV ст.) [3, Табл. 85, с. 144–145].

Подальші дослідження могильника дадуть ширшу інформацію з археології та розширять знання про краніометрію жіночої частини населення села та про дані дослідження за другою методикою — етнічною краніоскопією.

Використані джерела та література:

1. Алексеев В. П. Избранное. Т. 4. М. : Наука. 2008. С. 311–336.
2. Алексеев В. П., Дебеч Г. Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. М. : Наука, 1964. 128 с.
3. Великанова М. С. 1975. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. М. : Наука, 1975. 284 с.
4. Дерябин В. Е. Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов. М. : Издательство МГУ, 2008. 332 с.
5. Долженко Ю. В. Неопубліковані дані.
6. Переговский В. Бывшие православные монастыри в г. Дубне Вольнской губернии, основанные князьями Острожскими (Окончание) // Вольнские епархиальные ведомости. Ч. неоф. 1880. № 34. С. 1537–1554.
7. Прищеп Б. А., Ткач В. В. Археологічне обстеження околиць Дубна // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998. К., 1998. С. 135.
8. Brothwell D. R. Digging up Bones. London : Trustees of the British Museum, 1972. 194 p.
9. Hupało W. Wstępne badania w obrebie klasztoru Podboreckiego na Wołyniu // Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego. T. XIX. Rzeszów, 1998. S. 223–249.
10. Martin R. Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage. Bd. 2: Kraniologie, Osteologie, Jena : Gustav Fisher, 1928. 1062 s.
11. Vallois H. V. La durée de la vie chez l'homme fossile. L'Anthropologie. Vol. 47. 1937. P. 499–532.

УДК: 94(477-25):377+616.932«1871/1872»

ДОСВІД БОРОТЬБИ З ХОЛЕРОЮ В КИЇВСЬКОМУ ІНСТИТУТІ ШЛЯХЕТНИХ ДІВЧАТ У 1871 ТА 1872 РР.

І. І. ЖОВТА,

магістр історії,

Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Четверта світова пандемія холери в Російській імперії розпочалася 1865 р. і тривала в кожній частині держави в різні проміжки часу до 1872 р. Масштаби враження людей холерою і смертність людей були величезними в усіх части-

нах цієї держави. Наприклад, за 1871–1872 рр. у Київській губ. хворіло на холеру близько 64267 людей, а померло — 24354 осіб [1, с. 218, 221]. Епідемія впливала на всі аспекти життя суспільства, і зокрема — на діяльність навчальних осередків. Для нас, насамперед, цікавим є досвід функціонування Київського інституту шляхетних дівчат під час епідемії холери.

Мета роботи: визначити, наскільки ефективно адміністрація боролася з хворобою, щоб уберегти вихованок і працівників.

Проблемі холери на теренах Російської імперії, а саме в українських землях, у зарубіжній і вітчизняній історіографії присвячено не так багато праць. Серед авторів можна виділити таких науковців як Г. Ф. Архангельський, Д. Ю. Шеріх, К. Г. Васильєв, Л. Є. Сегал, Дж. П. Девіс. [1, 2, 8, 11] На жаль, немає ніякого доробку щодо впливу холери на діяльність освітніх осередків, зокрема Київського інституту шляхетних дівчат. Автор тез робить першу спробу в розробці даної проблематики.

Напередодні появи холери в Києві 1871 р. професор університету Св. Володимира і за сумісництвом учитель Закону Божого Київського інституту шляхетних дівчат Н. А. Фаворов у листі до свого друга П. Г. Лебединцева висловлював побоювання щодо цієї хвороби, яка його лякала більше, ніж віспа, бо від останньої його діти мали щеплення [6, с. 347]. 12.08.1871 у Києві було виявлено перші випадки захворювання на холеру. І вже 13.08 вона потрапила до Київського інституту шляхетних дівчат. Спочатку похворіла прислуга, а ввечері було зафіксовано перший випадок захворювання вихованки Санкт-Петербурзької опікунської ради Кліоновської. Наступного дня дівчина померла о 9 год. ранку, також не стало і однієї з служниць. На 15.08 хворіли п'ять вихованок, яким прогнозували швидке одужання [3, арк. 1а — 1а зв.]

Щоб призупинити поширення хвороби і вилікувати хворих, Рада інституту розпорядилася викликати з університету Св. Володимира випускника-медика, що на постійній основі перебував би в інститутському шпиталі, та скасувати уроки до 01.09, а також повідомити батьків, які проживають у Києві та в околицях міста, щоб забрали доньок додому. Керівництво закладу, спираючись на думку лікарів, вважало, що хвороба відступить до початку холодної пори, й надіслало листа до керівника IV відділу канцелярії Його імператорської величності М. А. Шторха для узгодження подальших дій Інституту [3, арк. 1 а зв., 1 зв.].

З університету прислали медика-студента Р. Борженецького, який допомагав інститутському лікарю Б. Зевеке з 15.08 по 15.09.1871. У грудні цього ж року ректор Університету Св. Володимира просив виплатити студенту винагороду за працю в Інституті. Р. Борженецький отримав 40 рублів, що йому не сподобалося. Тривало річне листування Інституту й вишу щодо виплати коштів медику. І 1872 р. інститутський лікар та студент отримали за 32 дні роботи по 64 руб. кожен [3, арк. 1 д, 8].

Епідемія холери не набула масового поширення і через місяць зникла в інституті, оскільки санітарні умови в жіночій школі були на достатньо ви-

сокому рівні. Сприятливим фактором було проведення в Києві 1871 р. водогону, і згодом його прокладення до інститутського приміщення. Користування більшою кількістю води дало змогу підтримувати в закладі чистоту [6, с. 51], надзвичайно важливу, враховуючи шлях передання холери від людини до людини. Також з 1872 р. інститутські лікарі Відомства закладів імператриці Марії повинні були оглядати дівчат перед поїдкою додому і після їх повернення, щоб унеможливити потрапляння будь-якої хвороби до жіночої школи зовні [7, с. 25].

У середині травня 1872 р. в Києві знову розпочалась епідемія холери. В інституті вихованки захворіли 01.06. Двоє дівчат були у важкому стані. Серед них виявилась і донька керівниці інституту А. О. Родзянко. Також хворими були двоє слуг, яких відправили у лікарню [4, арк. 1]. Достеменно невідомо, чи хтось помер в Інституті саме від холери. Однак зафіксована лише одна смерть серед вихованок 1872 р. за даними про смерть інституток, які зібрав інспектор М. М. Захарченко [5, с. 85]. М. М. Захарченко і Ф. Д. Хорошунов у працях, присвячених Інституту, говорили про сімейне горе, яка спіткало А. О. Родзянко. Тож можна припустити, що це й була донька керівниці [5, с. 48; 9, с. 514].

Рада вжила низку заходів для боротьби з холерою. Зокрема, скасували заняття до осені та ввели чергування класних дам при лазареті в поміч лазаретній наглядачці. Для допомоги інститутському лікарю А. О. Шеффєру з Університету Св. Володимира прислали медика-студента Поплавського, який за роботу з 01.06 по 16.06 отримав 30 руб. [4, арк. 1 зв., 7–7 зв.]

Таким чином, епідемія холери в Київському інституті шляхетних дівчат у 1871 і 1872 рр. тривала недовго й без великої кількості жертв. Занесли її слуги, тож потребують подальшого дослідження місце та умови їх проживання. Померло двоє дівчат. Це було пов'язано з тим, що заклад був сам по собі закритого типу — частково ізольований від суспільства, до того ж там дотримувались чистоти. Також інститутська рада вжила низку заходів, спрямованих на збереження життя вихованок і персоналу — скасувала заняття й відпустила багатьох інституток додому. Важливим кроком адміністрації було забезпечення медичного догляду за хворими: запрошення додатково медиків і введення чергувань у лазареті, що допомогло вихованкам видужати.

Використані джерела та література

1. Архангельский Г. Ф. Холерные эпидемии в Европейской России за 50-летний период 1823–1872 гг. СПб., 1874. 342 с.
2. Васильев К. Г., Сегал А. Е. История эпидемий в России. М. : Государственное изд-во медицинской литературы, 1960. 397 с.
4. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 2. Спр. 69. 14 арк.
5. Держархів м. Києва. Ф. 144. Оп. 2. Спр. 73. 7 арк.
6. Захарченко М. М. История Киевского института благородных девиц (1838–1888). К. : Кульженко, 1889. 290 с.

7. Письмо профессора Университета Св. Владимира протоиерея Назария Антоновича Фаворова протоиерею Петру Гавриловичу Лебединцеву. 4 мая 1871 года // Киевская старина. № 12. С. 346–348.

8. Пономарева В. В. Медико-социальные условия повседневной жизни закрытых институтов Мариинского ведомства (вторая половина XIX — начала XX в.). Вестник Московского университета. Серия 23: Антропология. М. : Издательство МГУ, 2014. № 1. С. 17–29.

9. Шерих Д. Ю. Агонизирующая столица. Как Петербург противостоял семи страшнейшим эпидемиям холеры. СПб. : Центрполиграф, 2014. 286 с.

10. Хорошун Ф. Д. Киевский институт благородных девиц и Институтская Александровская церковь. Часть II // Киевские епархиальные ведомости. № 11–12. Ч. неоф. 1884. С. 507–516.

11. Davis J. P. Russia in the Time of Cholera: Disease under Romanovs and Soviets. London — New-York, 2018. 336 p.

УДК: 271-055.1(477-25):614.2 «19/20»

КАДРОВИЙ СКЛАД ЛІКАРІВ МЕДИЧНИХ ЗАКЛАДІВ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ НАПРИКІНЦІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

О. О. КРАЙНЯ,

кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник,
Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник

Генеральний план Києво-Печерської лаври 1891 р. [6] фіксує на території в 24 га у межах монастирських мурів дві лікарні — Братську (тепер корпус № 26, який займає музей театрального, музичного і кіномистецтва України), Странноприймну (корпус № 68, зараз перебуває в оренді монастиря) і велику ділянку, відведену під будівництво нового шпиталю (корпус № 111, побудований у 1910–1912 рр.; після 1918 р. — військовий шпиталь, з 1949 р. — Київський науково-дослідний інститут інфекційних хвороб АМН СРСР, з 1981 р. — епідеміології та інфекційних хвороб ім. Л. Громашевського, відселений 2013 р., його теперішня реконструкція з ініціативи монастиря юридично неузгоджена [4]).

До теми історії будівництва монастирських лікарень Києво-Печерської лаври можна навести достатньо широку бібліографію, зміст якої узагальнують статті в енциклопедично-довідниковому виданні «Звід пам'яток історії та культури України», підготовленому на межі ХХ–ХХІ ст. [2; 6; 8]. Проте соціально-антропологічний аспект діяльності цих закладів залишається майже не вивченим у науковому плані. Лакуни заповнюються домислами і необґрунтованими узагальненнями. Це можна виправити завдяки комплексу джерел, перш за все писемних, з колишнього монастирського архіву, які вдалося зберегти в ЦДІАК України. З ХVІІІ ст. більш-менш реалістично відстежується монастирське повсякдення. Документи засвідчують довіру церковних ієрархів радше до ліків з міської аптеки і військових та цивільних лікарів, ніж до лічців-ченців

[11; 13, арк. 31]. Очевидно, це пов'язано з соціально-політичними змінами, секуляризаційними процесами.

В даному разі поставимо за мету з'ясувати рівень медичних послуг у монастирських шпиталях за критеріями, яким мали відповідати лікарі в період розквіту медичних закладів, підпорядкованих Духовному собору (ДС) Києво-Печерської лаври наприкінці XIX — на початку XX ст.

Історіографія питання зводиться до згадки кількох імен лікарів у статтях «Зводу пам'яток...», дослідженні історії Київського військового шпиталю М. П. Бойчака [1] і свідчень І. М. Никодимова — юрисконсульта монастиря в перші післяреволюційні роки. Медичне відомство Лаври тоді очолював фельдшер за освітою, ієромонах Ферапонт [6, с. 75]. 21.04.1922 він також замістив лікаря С. Кузнецова, котрий виїхав для відновлення здоров'я у Ярославську губ. [9, арк. 152–152 зв.]. За опрацьованими документами, призначення начальника з медичним фахом у лікарняне відомство Лаври можна вважати досить стійкою тенденцією лише з другої половини XIX ст. [12; 14]. Свідку подій 1918–1920 рр. запам'яталися серед лікарів дві лаврські послушниці: «прекрасный хирург и чистой души человек, бесконечно преданная обители г-жа А. Н. Соллемани и г-жа Н. В. Марцинкевич» [6, с. 75]. Значного прогресу, на думку І. Никодимова, було досягнуто в організації аптекарської справи завдяки монаху-провізору. Однак цивільний лікар М. Аренков висловлював незадоволення компетентністю колег-ченців [9, арк. 89]. Автору спогадів, котрий захворів на тиф, перебування в Странноприймній лікарні запам'яталося комфортними умовами. Про хворого юрисконсульта особисто подбав (розпорядився виділити для нього дві окремі кімнати) намісник [6, с. 75, 76].

Враження пацієнта були зумовлені, не в останню чергу, щойно завершеними ремонтними й будівельними роботами, які значною мірою поліпшили умови в лаврських лікарнях. Поштовхом до них стали висновки комісії 1910 р. на чолі з Київським губернським лікарняним інспектором В. І. Орнацьким. Тоді було визначено недоліки, що потребували термінового усунення. Втім, старший лікар Лаври — у той час М. Я. Аренков, вважав, що просторі приміщення й достатня кількість вентиляторів у Братській лікарні забезпечували умови для розміщення заразних хворих разом з іншими. За можливості, таких пацієнтів ізолювали, як запевняв лікар, але їхня діагностика проводилася в прохідній кімнаті, очікували прийому в тисняві, що наражало на ризик багатьох навколо. Проблема вирішили за рахунок зведення теперішнього корпусу № 111, де облаштували за найсучаснішими нормами інфекційне відділення для братії та прочан. Вдалим визнали розташування такого закладу біля водонапірної вежі (корпус № 113, 2010 р. був реконструйований у церкву прп. Сергія Радонезького). Також відремонтували старі лікарняні приміщення [10, арк. 22, 24–26, 29; 3, с. 1403]. Головним або старшим лікарем після М. Аренкова став В. Бушуєв —

одночасно консультант у військовому шпиталі та амбулаторний лікар Олександрівської міської лікарні. З появою нової великої лікарні ДС почав збільшувати штат монастирських лікарів — були прийняті доктори медицини О. Парфьонов, П. Юдін, І. Лобасов, В. Демич та лікарка Н. Фоменко для роботи в жіночому відділенні [9, арк. 110–117, 123–125, 142–143 зв.]. З 1918 р. в лаврських лікарнях працював доктор медицини, кандидат богослов'я М. П. Ткаченко — випускник Київського університету Св. Володимира, котрий підвищував кваліфікацію у Військово-медичній академії в Санкт-Петербурзі й практикувався там у міській лікарні, потім служив у Київському військовому шпиталі. Помер від тифу, похований на лаврському Спасо-Преображенському цвинтарі [8, с. 1289–1290].

Архівні документи свідчать про доволі високу престижність роботи в лаврських лікарнях на межі XIX–XX ст., що стало результатом їхньої модернізації. Слід зазначити, що духовний сан, як і богословська освіта не були поширені серед лаврських лікарів. Питання їхнього кадрового відбору вирішував ДС. 1893 р. на місце завідувача лаврських Братської та Странноприймної лікарень претендували І. П. Солнцев — випускник Київського університету Св. Володимира, асистент професора Ф. Ф. Меринга при терапевтичній клініці університету; В. Ф. Соколовський — київський міський санітарний лікар; Т. М. Сливак з Олександрівської лікарні; М. Моссаковський — тимчасовий завідувач лаврських лікарень (після смерті доктора Заславського), член санітарної комісії, лікар-куратор Звіринця; В. Боровський — доктор медицини, практикував у Київському військовому шпиталі. Звернення супроводжувалися авторитетними рекомендаціями — київського губернатора (І. Солнцева), головного лікаря Київського військового шпиталю, Санітарної комісії. ДС прийняв рішення на користь І. Солнцева «в виду лучшей от начальства рекомендации» з встановленням річної платні в 625 руб. На вакансію, що постала 1895 р. через хворобу І. Солнцева, подали прохання лікар Київської духовної семінарії Ф. Дашкевич; докторант кафедри фармакології Київського університету, викладач фізіології у Громаді сестер милосердя Є. Гурін (з досвідом тимчасового керівництва лаврськими лікарнями); штатний ординатор Києво-Кирилівських богоугодних закладів, з науковим ступенем доктора М. Семяновський, котрий і зайняв за клопотанням І. Солнцева вакантну посаду. Доповідна записка 1901 р. свідчить про навантаження лікаря, який мав контролювати щоденно не менш, ніж 75 хворих. До того ж 1905 р. в Странноприймну лікарню помістили поранених з Далекого Сходу. Стан здоров'я лікаря, тим часом, значно погіршився і 1906 р. він написав заяву про звільнення з уточненням, що потребує лікування в Криму. На його місце претендував лише випускник Київського університету, докторант Харківського медичного факультету В. Волкович, якого і прийняли з платнею в 75 руб. на місяць. Але це був претендент, гідний визнання, з досвідом завідувача «хірургічного заразного відділення». Його заступив уже згадуваний Я. Арен-

ков — земський лікар, уповноважений Червоного Хреста при 3-й Маньчжурській армії. 1907 р. кандидатами на посаду лікаря були О. Тюрін — учасник російсько-японської війни, досвідчений інфекціоніст; військовий лікар С. Попов; 1911 — доктор В. Поліновський, що практикував в Олександрівській лікарні під керівництвом відомого професора Ф. Яновського; В. Єремеев — штатний ординатор Києво-Кирилівської губернської земської лікарні, лікар 2-го Київського жіночого училища Духовного відомства. Однак ДС уже визначився з кандидатурою доктора В. Бушуєва, якого лаврська братія знала і поважала. На безоплатній основі на роботу прийняли і його сина, молодшого лікаря 11-ї Артилерійської бригади Л. Бушуєва [9, арк. 8–108 зв.].

Відвертість у заявах деяких шукачів місця живить картини минулого: лікар вільної практики Г. Довгинський підтверджував хист посланнями на свої наукові публікації, готовністю лікувати внутрішні хвороби й робити поточні невеликі операції, але передбачливо зізнався, що ампутації, «грыжесеческие и пр., по своей слабохарактерности» [9, арк. 89 зв.] зовсім не здатен робити.

Хоча не завжди вдавалося досягти злагоди між наглядчачами-ченцями Братської і Странноприймної лікарні й цивільними лікарями, незадоволені хворі, що переходили інколи на лікування у Військовий шпиталь, намагалися повернутись [9, арк. 89 зв.]. Це свідчить на користь лаврських лікарень і їхнього персоналу.

Таким чином, документи дають підстави стверджувати, що лікування пацієнтів лаврських лікарень наприкінці XIX — на початку XX ст. проходило, здебільшого, під наглядом цивільних і військових лікарів. Їхній кадровий склад поповнювався й змінювався доволі динамічно. Спостереження за плинністю медичних кадрів у монастирських лікарнях, доповнені біографічними студіями, відкривають існування медичних пунктів духовного відомства, які залишалися до сьогодні поза увагою (наприклад, наявність штатних лікарів при духовних навчальних закладах). Разом з цим, вивчення досвіду соціального служіння чернечих осередків у щільній взаємодії з цивільними структурами медично-санітарного напрямку не тільки пробуджує історичну пам'ять, але й демонструє іноді втрачені практики, які в модернізованій формі були б корисними і в сучасних реаліях.

Використані джерела та література:

1. Бойчак М. П. История Киевского военного госпиталя. Киев, 2006, 720 с.
2. Дегтярьов М. Піскова Е., Рилкова Л. Лікарня братська та прочанська 1910–12, у будинку якої містився Київський науково-дослідний інститут інфекційних хвороб // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енциклопедичне видання. К., 2011. Кн. 1. Ч. 3: С–Я. С. 1404–1405.
3. Дегтярьов М., Рилкова Л. Башта водонапірна, 1879–80 // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енциклопедичне видання. К., 2011. Кн. 1. Ч. 3: С–Я. С. 1403.
4. Діхтяр Я., головний архітектор Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника: інтерв'ю кореспондентці І. Лиховид // День. 20 травня 2019 р. URL : <https://tinyurl.com/y7oa36nk>
5. Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. Відділ науково-фондової роботи. Група зберігання «Плани», КПЛ-ПЛ-1.

6. Никодимов И. М. Воспоминание о Киево-Печерской Лавре (1918–1943 гг.). Изд. 3-е, стереотипное. К. : Киево-Печерская Успенская Лавра, 2005. 224 с., ил.

7. Рилкова Л. Лікарня прочанська з церквою Всіх скорботних Радість, 19 ст. // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енциклопедичне видання. К., 2011. Кн. 1. Ч. 3: С–Я. С. 1370.

8. Рилкова Л., Федорова Л. Лікарня братська 1841–1842, 1859–1861, де містився відділ нумізматики Лаврського музею культів та побуту, в якому працювали Ляскоронський В. Г., Шугаєвський В. А. // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енциклопедичне видання. К., 2011. Кн. 1. Ч. 3: С–Я. С. 1289–1290.

9. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України). Ф. 128. Оп. 1 благ. Спр. 3280. 153 арк.

10. ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1 благ. Спр. 3501. 476 арк.

11. ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1 заг. Спр. 899. 14 арк.

12. ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1 заг. Спр. 1109. 263 арк.

13. ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1 заг. Спр. 1188. 33 арк.

14. ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1 заг. Спр. 2541. 83 арк.

УДК: 94 (477.25):2 + 621.3.07 «191»

РОЛЬ ЕЛЕКТРИФІКАЦІЇ В ПОЛІПШЕННІ УМОВ ПРАЦІ НАСЕЛЬНИКІВ І НАЙМАНИХ ПРАЦІВНИКІВ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ УСПЕНСЬКОЇ ЛАВРИ

А. А. КІЗЛОВА,

доктор історичних наук,

Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

З 1990-х рр. науковці, які розглядають історію електротехнологій, зосередились на соціальній історії останніх. Адже саме на етапі впровадження винаходів відбувається найбільше нових суспільних зрушень [7, с. 49]. 1911 р. Києво-Печерська Успенська лавра (КПЛ), котра на той час і так мала господарство, розгалужене на зразок повноцінного міського, відкрила ще й власну електростанцію [10, с. 13; 18, с. 194]. Л. Пивоваренко побіжно згадала, що в 1912–1915 рр. у КПЛ електрифікували всі процеси у просфорні, типографії, сріблярні, братській та прочанській хлібнях, макаронній, дроворізці, фотографії, де трудилися як послушники та монахи, так і наймані працівники [18, с. 16]. Ідея про те, що до монастиря з надією на постриг ідуть охочі скорочувати й применшувати заради Царства Небесного земні потреби та клопоти, в указаний період лишалась актуальною [8, с. V], тож важливо дослідити її співвідношення з технічним прогресом (а водночас — загостренням робітничого, зокрема профспілкового, руху [6, с. 92–93; 19, с. 159]).

Мета цієї роботи — визначити особливості згадок про умови праці в названих та інших частинах КПЛ на час впровадження електричних приладів.

В рапорті від 10.11.1911 наглядач заїзду для прочан ієром. Спиридон клопотається про встановлення електродвигуна до тістомісилки в прочанській хлібні, бо для КПЛ не вигідне «содержаніе 25 человѣкъ изъ-за 3–4 часовъ работы въ день» [12, арк. 481 зв. — 482]. Після обговорення в Духовному соборі (ДС) уже 30.11.1911 ухвалили задовольнити прохання [12, арк. 481 зв.]. В цьому разі було прямо заявлено, що спрощення праці метою не є.

Влаштування електричної тістомісилки у просфорні обговорювали (без згадок про працівників) ще на початку серпня 1910 р., коли в експлуатацію не здали власне електростанцію. Потрібно було дуже суттєво перебудувати приміщення просфорні, роботи затягнулися до 1912 р. [11, арк. 142 зв. — 144; 14, арк. 206 зв.], втім, модернізацію визнали необхідною. Доповідну просфорника й пічника просфорні від 12.12.1913 про те, що вони за розпорядженням намісника оглядали в Москві просфорні місцевих монастирів, аби визначити, які пристрої найпридатніші для КПЛ, у ДС розглядали без згадок про завідувача електростанції. Зійшлися на тому, що треба звернутися до представництва фірми «Вернер і Пфляйдерер» [15, арк. 741 зв. — 742 зв.]. Уже 06.03.1914 в ДС зареєстрували листа з фірми від 28.02.1914 з кошторисом на два електродвигуни для тістомісилок. За резолюцією від 10.03.1914 завідувач електростанції визнав пропозицію фірми вигіднішою за ту, яку надала майже одночасно «Загальна компанія електрики» [16, арк. 334–336]. Вибрали співпрацю з «Вернер і Пфляйдерер». Далі з фірмою почалися проблеми, аналіз яких виходить за рамки дослідження [16, арк. 359 зв. — 360 зв., 627 зв. — 628, 661]. Втім, помітно, що завідувача електростанції запитували тільки, які саме прилади вибирати. Тож ДС не розглядав можливості не поновлювати їх зовсім. Як і в жовтні 1912 р., коли при електрифікації прочанської хлібні замінювали встановлений за кошторисом двигун, недостатній для «производимой теперь большой замѣски тѣста», на потужніший (+8 к. с.) з доплатою [14, арк. 357 зв. — 358], у випадках з просфорнею йшлося, ймовірно, не лише про спрощення умов для місильників тіста, а й про збільшення продуктивності праці.

06.05.1912 до ДС звернувся завідувач палітурної майстерні ієром. Іоанникій. Вказавши, скільки дров та гасу (й на яку суму) спалюють під час друку корінців на книгах і прикрашання палітурок тисненням, він підкреслив, що при цьому, особливо влітку, але взимку теж приміщення надзвичайно перегрівається. При спалюванні ж гасу, як було наголошено, дуже псується повітря, від чого працівники хворіють «и делают прогулы, тормозящие производство» [8, арк. 120]. Згадка про погану якість повітря вказує на проблеми не тільки з перегріванням, а й з вентиляцією. Всесвітня організація охорони здоров'я (у 2004–2006 рр.) зафіксувала, що в країнах, де житла опалюють переважно твердим паливом (дрова, деревне вугілля, кізяк) продукти горіння в повітрі є четвертою причиною смертності після голоду, СНІДу та хвороб, спричинених забрудненням питної води [1,

с. 74]. Отже, не лише гас зі здатністю його парів викликати гостре або хронічне (нервові розлади, слабкість, безсоння, дратівливість тощо) отруєння, а також з виділенням при згоранні великої кількості шкідливих продуктів (СО, СО₂, твердий вуглець та ін.) [3, с. 634; 5, с. 18] загрожував здоров'ю працівників. Утім, саме вплив гасу, ймовірно, був помітний наочніше навіть для нефаківців. З появою в КПЛ електрики цих проблем можна було уникнути, тож о. Іоаннікій попросив дозволу встановити в майстерні (куди й так провели кабелі для освітлення) електронагрівачі, пробні зразки яких на той час уже мав: «Думаю, это будетъ гораздо дешевле дровъ и керосина, а главное, не будутъ страдать люди» [9, арк. 120–120 зв.]. ДС того ж дня ухвалив запитати завідувача електростанції С. Адріанова, чи немає технічних перепон [9, арк. 121]. 11.05 завідувач надав умови, за яких прохання можна виконати, й 16.05 ДС ухвалив так і зробити. 26.05.1912 завідувачу передали розпорядження встановити нові прилади, а о. Іоаннікію — вмикати їх лише за потреби [9, арк. 121 зв. — 123; 13, арк. 300 зв.]. Поява пробних зразків ще до офіційного обговорення свідчить про велику заінтересованість завідувача палітурної та його достатню впевненість в успіху. Можливо, завдяки попереднім усним домовленостям.

Попри пояснення Російського товариства «Загальна компанія електрики» від 01.05.1912 про те, що загальна трансмісія при машинах у типографії КПЛ потребуватиме численних шківів, за якими дуже складно доглядати, після консультацій з С. Адріановим ДС 28.05.1912 ухвалив установити саме її за 850 руб. [9, арк. 140 зв. — 147; 13, арк. 420–420 зв.]. Використання окремих двигунів обійшлося би в 5890 руб., а докази товариства на користь більш ощадливого їх використання [13, арк. 420–420 зв.], ймовірно, видались недостатньо переконливими. Тож у цьому випадку швидше за все вирішальну роль у виборі відіграла вартість обладнання, а не простота роботи з ним.

Еклезіарх ігумен Анфім [9, арк. 177 зв.] звернувся до ДС з поясненням, що в плавильному приміщенні сріблярні, де працює горн, зберігаються й використовуються кислоти, немає вентиляції, крім вікон. Тож там «рѣшительно невозможно» [9, арк. 177] бути понад 10 хв. підряд, особливо з зачиненими вікнами. Через те «случаються съ молодыми неопытными послушниками обмороки» [9, арк. 177]. А отже, потрібна вентиляція, бажано електрична, яку зробити буде зручно й недорого, бо вже є освітлення [9, арк. 177–177 зв.]. Помітний наголос на «недосконалості» тих, хто не витримував, може свідчити про намагання уникнути запитань про те, чому хоча б природну (через витяжні канали й нещільності огорож) вентиляцію [3, с. 36] в сріблярні не забезпечили раніше, чому навіть вікна там часом зачиняли. Еклезіарх подав згадане клопотання до ДС (у складі якого перебував) 17.08.1912. Того ж дня було й чергове засідання, де ухвалили дозволити завідувачу електростанції так зробити, якщо немає технічних перепон, і прозвітувати про це [9, арк. 177 зв.; 14, арк. 134]. 23.10.1912

С. Адріанов доповів, що все готово та обійшлося в 30 руб. (з виданих на електрифікацію за 1912 р. 27934 руб. 77 коп.) [9, арк. 177 зв., 215 зв.]. Сам вентилятор із заглушкою коштував 24 руб. і придбаний був якраз у жовтні [14, арк. 392 зв.]. Можливо, саме його пошуками та очікуванням доставки й зумовлений тривалий час між резолюцією ДС і звітом про виконання. Тож задалегідь зразок вентилятора не підбирали.

02.10.1913 ДС розглядав рапорт завідувача електростанції інженера Г. Ботяновського від 28.09.1913 з проектом установлення електричного витяжного вентилятора в Дальніх печерах (тоді вже діяло розпорядження зробити вентиляційну трубу при вході в них). Ухвалили дозволити зі звітом про виконання, замість запланованого раніше простого вентилятора, про що повідомити економа [15, арк. 397]. В обговоренні проекту на засіданні ДС про це не йшлося, однак потреба у вентиляції пояснювалася задухою в печерних коридорах. Часом там навіть згасали свічки богомольців. Блюститель Дальніх печер наголосив, що монахам-провідникам важко трудитися в таких умовах по 9–10 год. Іще 1839 р. Тоді просто додали людей для можливості зміни. 1892 р. нестерпною задухою в Дальніх печерах обґрунтовував потребу в додатковому вході їх черговий блюститель [4, арк. 134, 164]. Тож проблема була давня й за можливості вирішити її з використанням електрики відмова від звичайного вентилятора не потребувала додаткових обґрунтувань. Втілювали проект довго: «Устройство электрического вентилятора при входѣ въ Дальнія пещеры въ 1913/1914 г. г. 70 р.» [17, арк. 203 зв.], ймовірно, саме за рахунок проведення тунелю.

Отже, при обговоренні потреби в електрифікації виробництва у КПЛ про умови праці згадували не обов'язково. Якщо це робили, вказаний чинник не ставили значно вище за потребу збільшити продуктивність праці, результатів якої чекали численні відвідувачі, чи заощадити кошти. Більше у встановленні електроприладів саме для зниження шкідливості були зацікавлені там, де робота потребувала кращої підготовленості, тож і пошук нових кадрів на заміну тим, хто захворів або звільнився, виявлявся складнішим.

Використані джерела та література:

1. Аль Сабунчи А. А., Хазим А. Б. Медицинские аспекты гигиенической оценки загрязнения воздуха внутри помещения при печном отоплении жилищ в сельских районах развивающихся стран // Вестник Российского государственного медицинского университета. 2011. № 3. С. 73–75.
2. Гамбург Д. Ю., Семенов В. П., Дубовкин Н. Ф., Смирнова Л. Н. Водород. Свойства, получение, хранение, транспортиро вание, применение. М. : Химия, 1989. 672 с.
3. Гранкіна В. В. Конспект лекцій з дисципліни «Вентиляція». Х. : ХНАМГ, 2011. 123 с.
4. Кізлова А. А. Соціальні взаємодії населеників щодо шанованих святинь Києво-Печерської Успенської лаври (1786 р. — перші десятиліття ХХ ст. Дис. ... д. і. н. 07.00.01. Історія України. Львів, 2019. 633 арк.
5. Лыков О. П., Голубева И. А., Мещеряков С. В. Охрана окружающей среды при обслуживании технологических насосов и насосных станций. М. : Ноосфера, 2000. 72 с.

6. Молчанов В. Участь профспілок у захисті інтересів трудящих України в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. // Вісник Академії праці, соціальних відносин і туризму. 2018. № 1. С. 90–93.
7. Никифорова Н. Превращение электричества из диковинки в новинку. Подходы к изучению культурной истории электрификации // Общество. Среда. Развитие. 2016. № 4. С. 48–55.
8. О трех обетах монашества: девстве, нестяжании и послушании. 2-е изд. М. : Афонский русский Пантелеймонов монастырь, 1889. 65 с.
9. Об электростанции, 1910–1924 рр. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України). Ф. 128. Оп. 1 благ. Спр. 3520. 897 арк.
10. Пивоваренко Л. Электростанция Киево-Печерской лавры. Корпус 33. Фонды НКПИКЗ: КПЛ-А ВХ № 1220/14, 1989. 27 с.
11. Протоколы заседаний Духовного собора за 2-е полугодие 1910 г., 1910 р. ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1 КДС. Спр. 670. 321 арк.
12. Протоколы заседаний Духовного собора за 2-е полугодие 1911 г., 1911 р. ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1 КДС. Спр. 679. 562 арк.
13. Протоколы заседаний Духовного собора за 1-е полугодие 1912 г., 1912 р. ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1 КДС. Спр. 685. 566 арк.
14. Протоколы заседаний Духовного собора за 2-е полугодие 1912 г., 1912 р. ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1 КДС. Спр. 686. 647 арк.
15. Протоколы заседаний Духовного собора за 2-е полугодие 1913 г., 1913 р. ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1 КДС. Спр. 696. 786 арк.
16. Докладной реестр резолюций Духовного собора за 1-е полугодие 1914 г. по II столу. ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1 КДС. Спр. 705. 845 арк.
17. Протоколы заседаний Духовного собора за 1-е полугодие 1915 г., ч. 2. 1915 р. ЦДІАК України. Ф. 128. Оп. 1 КДС. Спр. 711. 568 арк.
18. Феофила (Лепешинская), игум. Плач третьей птицы: земное и небесное в современных монастырях. М. : Эксмо, 2017. 432 с.
19. Чуткий А. І. Історія України: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. К. : МАУП, 2006. 352 с.

УДК: 94 (477-25) «192»

ПРОБЛЕМА ПІДВИЩЕННЯ УСПІШНОСТІ СТУДЕНТІВ КИЇВСЬКОЇ ПОЛІТЕХНІКИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1920-Х. РР.: ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ ТА РЕЗУЛЬТАТИ

Ю. В. ХИТРОВСЬКА,

доктор історичних наук, доцент,

Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Проблему необхідності підняти рівень успішності студентства вищих навчальних закладів УСРР у другій половині 1920-х рр., як засвідчують документи, порушували в адміністрації самих вишів, а також розглядали на високому республіканському рівні.

Мета роботи: виділити основні шляхи підвищення успішності студентів Київської Політехніки в другій половині 1920-х рр. та охарактеризувати результати відповідної діяльності.

В КПІ вживали заходів щодо підвищення кваліфікації професорсько-викладацького складу шляхом організації закордонних відряджень, наукових екскурсій, використовували під час викладання іноземну літературу тощо [10, арк. 20]. Важливого значення надавали науковим екскурсіям для викладачів та студентів як по території СРСР, так і за його межами. Зокрема, 18.04.1928 ректор інституту В. Бобров звернувся до Наркомпросу з проханням дозволити екскурсію до Німеччини. Її планували з 01.06 по 01.07.1929 під керівництвом професорів Т. Усенка й П. Окулова по заводах Берліна та його околиць [4, арк. 7]. Також 1929 р. гурток імені К. Тімірязєва, який функціонував тоді в КПІ, звернувся до правління інституту з проханням організувати екскурсію для студентів хімічного факультету на заводи Донбасу. Було ухвалено підтримати клопотання й безкоштовно провести екскурсію для 40 студентів [4, арк. 14]. Того самого 1929 р. правління КПІ просило Цутранпрос Н.К.П.С. надати кілька місць у закордонній екскурсії для студентів факультету шляхів сполучення, що «розширило б їх світогляд і поглибило знання молодих спеціалістів-випускників» [6, арк. 23].

Окрім організації наукових екскурсій, В. Бобров, як свідчать документи, систематично робив заявки на придбання потрібного для навчання студентів інституту імпортного обладнання, зокрема логарифмічних лінійок (фірма Альберт-Нестлер, 1000 шт.) [6, арк. 3], готовалень УП-Р (фірма Ріхтер, 25 шт.) тощо [6, арк. 70].

Для підвищення успішності студентів адміністрація іноді вдавалася й до специфічних методів заохочення. Так, за наказом по Київському хіміко-технологічному інституту від 04.04.1934 (у червні 1934 р. машинобудівний, енергетичний і хіміко-технологічний інститути об'єдналися у Київський індустріальний інститут, такою була назва КПІ до 1944 р.) студентів-ударників не лише нагороджували грамотами, а й преміювали, наприклад, костюмами індивідуального пошиття, пальтами, плащами, логарифмічними лінійками, портфелями, іменними годинниками тощо. Подібні заохочення діяли й для найкращих представників професорсько-викладацького складу [1, арк. 60].

Проте, незважаючи на всі названі заходи, рівень знань студентів не завжди відповідав вимогам. Так, у періодиці КПІ розгорілася справжня дискусія щодо «непотрібності» одних чи «другорядності» інших навчальних дисциплін в інституті (зокрема, вищої математики, іноземних мов). Це було пов'язано не лише з партійними директивами щодо прискорення випуску технічних спеціалістів, щирою вірою працевлаштованих на виробництві студентів, що вони лише марнують час на засвоєння подібних дисциплін, а й загальним зниженням освітнього рівня абітурієнтів (це зумовлювалося, перш за все, зміною соціального складу студентства КПІ після встановлення радянської влади в республіці). Для певної частини студентів-пролетарів-партійців навчальні програми, які пропонувала професура КПІ, справді видавалися занадто складними й незрозумілими.

Не в змозі скласти залік чи іспит, вони часом залишалися на другий, а іноді й на третій рік. У нових умовах існування вищої школи багатолітнє навчання в інституті стало неможливим. Частина професорсько-викладацького складу напоягала на підвищенні вимог до рівня знань абітурієнтів, а також пропонувала не приймати робітфаківців, натомість віддавати перевагу випускникам технікумів, які вже набули певних спеціальних знань. Таку позицію часто сприймали як реакційну, адже вона суперечила «пролетаризації» студентства КПІ. Іншим виходом із ситуації було полегшення наявних навчальних програм. Саме таким шляхом часто змушена була йти адміністрація КПІ. Частина студентів постійно скаржилася на систему викладання низки професорів, зокрема, вважаючи їхні лекції занадто складними для нормального сприйняття [8, с. 22–24]. Траплялися й достатньо неприємні для викладачів ситуації у відносинах зі студентами, які іноді переводилися навіть у політичну площину. Так, до предметної комісії надійшла заява професора Кобелева від 12.02.1929 щодо так званої справи викладача Бая. Кобелев підтримав позицію Бая щодо притягнення деяких студентів до судової відповідальності за наклеп, адже вважав саме цей шлях єдино правильним. Він підкреслив, що з педагогічного погляду це — сумний інцидент, який «перетворився на систематичну травлю викладача найбруднішими засобами через безвідповідальні анонімні стенгазети та пасквільні карикатури...» [5, арк. 11]. Професор Кобелев відмовився від подальшої участі в будь-яких комісіях по цій справі [5, арк. 11 зв.]. Справді до правління КПІ 25.09.1928 надійшла заява від студентів відділення комунального будівництва Тверського, Фрідмана й Журкіна. В ній вони зазначили, що вважають за обов'язок довести до відома правління таке: інженер Бай на лекції або зовсім не з'являвся, або з'являвся з великим запізненням, читав лекції з такою незацікавленістю предметом, що лише 2–3 студента були присутні. Також ці студенти зазначили, що Бай «керував проектами як в інституті, так і вдома й брав за це гроші...» [5, арк. 12]. В підсумку заявники просили правління КПІ зробити відповідні висновки щодо викладацької діяльності цього професора [5, арк. 12]. 1927 р. декану факультету шляхів сполучення надійшла подібна заява від групи студентів (12 чол.) на професора Кириєнка. Студенти скаржилися, що «більшість із них, знаючи предмет, закінчивши проект, маючи практичний стаж, екзамнуються по 6–7 разів...» [3, арк. 80]. Заявники пропонували створити екзаменаційну комісію, проводити іспит виключно в межах програми, а також знизити вимоги до його складання [3, арк. 80].

Серед студентства КПІ також велася дискусія стосовно «потрібності» чи «непотрібності» розбивки навчання на курси, можливості відмовитися від системи заліків і оцінок. Так, на засіданні факультетської комісії електротехнічного факультету КПІ, яке відбулося 26.11.1927, професор П. Окулов (голова комісії) зупинився на хибах системи розбивки на курси. Він підкреслив, що вона ускладнює роботу деканату, залишаючи на другий рік студента, що не склав «усього

2–3 предмета, й, таким чином, студент нераціонально використовує наданий йому пільговий рік...» [2, арк. 64]. Також він зазначив, що на кожному курсі зі студентом може повторитися та сама історія і його, в такому разі, доведеться виключати з інституту, адже він уже використав пільговий рік. Студент Губанов від імені студентства КПІ зазначив, що система розбивки на курси вносить певний порядок у життя факультету, дисциплінує, але має безліч недоліків. Отож, комісія вирішила, що розбивка на курси потрібна, однак студентів варто переводити на наступний курс за умови здачі мінімуму предметів, тобто 80% навчальних дисциплін. Також на цьому засіданні обговорювали доцільність введення системи оцінок. Професура КПІ підтримала цю ідею, вважаючи її ефективним методом у боротьбі зі студентами-невігласами. Проте студенти висловилися проти. Так, студент Величко заявив, що оцінки шкідливі. В підсумку комісія ухвалила, що вводити систему оцінок іще передчасно. А щодо відвідувань лекцій і практичних занять ухвалили: «Невідвідування студентом більше ніж 30% лекцій і практичних занять призводить до не зарахування. Проте, невідвідування студентом занять ні в якому разі не повинно призводити до виключення його з інституту» [2, арк. 64–65 зв.].

Попри названі проблеми й перешкоди на шляху до підвищення успішності студентства Київської Політехніки, на кінець 1920-х рр., наприклад, понад 75% випускників механічного факультету КПІ успішно працювали на підприємствах [9, с. 45]. Низка осіб, що викладали в цей період ті чи інші навчальні дисципліни, зокрема на електротехнічному факультеті інституту, займали відповідальні посади на київських підприємствах (Комунгосп, ДЕТ, КРЕС, Південно-Західній залізниці, Шкіртрест тощо) [7, с. 6]. Серед випускників КПІ цього періоду — провідні вчені, керівники галузей народного господарства, великих підприємств, викладачі й керівники вищих навчальних закладів, наукових установ. Серед них — академік АН СРСР, генерал-конструктор авіаційних двигунів А. Люлька, академік АН СРСР, двічі Герой соціалістичної праці, генеральний конструктор ракетної техніки Л. Люльєв, академіки АН України: І. Швець (з 1955 р. був ректором КПІ і Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка), М. Корноухов, С. Серенсен. Ф. Белянкін, А. Коваленко, В. Вознесенський (викладав у КПІ, завідував кафедрами в Ростовському й Київському інженерно-будівельних інститутах, автор першого в СРСР підручника для вишів «Теплові установки», брав участь у створенні першої багатотомної Української Радянської енциклопедії), С. Рудник, Й. Чорнобильський, Г. Прейс та інші. В 1924–1926 рр. на першому та другому курсах навчався С. Корольов, майбутній академік, генеральний конструктор перших у світі космічних кораблів [9, с. 45–46].

Отже, поєднання методів ідеологічної пропаганди, урізноманітнення й поповнення навчальної бази, а також матеріальної мотивації в підсумку, незважаючи на окремі недоліки забезпечили високий рівень успішності студентів КПІ.

Використані джерела та література:

1. Державний архів м. Києва (Держархів м. Києва. Ф. Р-309). Оп. 1. Спр. 10.
2. Держархів м. Києва. Ф. Р-308. Оп. 1. Спр. 609.
3. Держархів м. Києва. Ф. Р-308. Оп. 1. Спр. 685.
4. Держархів м. Києва. Ф. Р-308. Оп. 1. Спр. 741.
5. Держархів м. Києва. Ф. Р-308. Оп. 1. Спр. 823.
6. Держархів м. Києва. Ф. Р-308. Оп. 1. Спр. 850.
7. До 10-річчя існування електротехнічного факультету «КПІ». К. : КПІ, 1929.
8. Костилова С. О. Історія КПІ крізь призму інститутської преси. Рік 1929. К. : Політехніка, 2011.
9. Механіко-машинобудівний інститут. Нарис історії. К. : КПІ, 2010.
10. Центральний державний архів громадських організацій України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2491.

УДК: 94(477)[342.8]«1920/1930»

ЗАЛУЧЕННЯ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ДО ПІДГОТОВКИ ВИБОРІВ ДО РАД В УСРР НАПРИКІНЦІ 1920-Х — НА ПОЧАТКУ 1930-Х РР.

Л. Р. ІГНАТОВА,

кандидат історичних наук, доцент,

Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Тоталітарна система активно використовувала для зміцнення своїх позицій пресу. Якщо на початку 1920-х рр. видання ще містили публікації про недоліки в радянському суспільстві, то вже на початку 1930-х рр. негативну інформацію стали дозувати. На шпальтах газет почали з'являтися такі рубрики як, наприклад, «шкідники індустріалізації». В подальшому такі «викриття шкідників» давали можливість списувати всі неполадки у роботі на «ворогів народу». Так звана «Шахтинська справа» 1928 р., в ході якої за «шкідництво» на шахтах притягнули до кримінальної відповідальності інженерів і техніків Донецького басейну, поклала початок політичним процесам у радянській Україні. В подальшому поняття «шахтинці» стало синонімом «шкідництва» загалом.

Молодіжні організації також перебували під суворим та неослабним контролем компартії. Передусім більшовики намагалися впливати на комсомол, який вважався одним з головних засобів впливу на молодь. Вищі навчальні заклади, як база виховання кадрів для соціалістичної держави, були активно задіяні в усіх політичних процесах, котрі відбувалися в СРСР, зокрема й у виборах, котрі проводилися в умовах тоталітарного режиму.

Метою доповіді є виявити історичні особливості залучення студентської молоді в активну політичну боротьбу тоталітарної системи проти класового ворога під час виборів до органів радянської влади в Україні.

Курс на прискорену індустріалізацію та колективізацію в Радянському Союзі висунув на порядок денний контроль за виборами й діяльністю Рад різних рівнів. Ці вибори мали проходити згідно з прийнятою в жовтні 1928 р. інструкцією ВУЦВК і РНК УСРР «Про вибори до Рад», у якій було віддзеркалено подальше збільшення чисельності містян, позбавлених виборчих прав [6]. Для цього наприкінці 1928 — на початку 1929 рр. радянська влада пріоритетного значення надавала агітаційно-роз'яснювальній роботі під час підготовки й проведення виборів. У пресі систематично висвітлювався хід підготовки до виборів. Офіційним гаслом стало «100% виборців на виборчі збори!».

Активно до цього процесу залучалися засоби масової інформації, зокрема й інститутська преса. Так, у газеті «К.П.І.» з початку 1929 р. влаштовувалися переклички-змагання як між окремими факультетами, так і між різними інститутами. 12.01.1929 у КПІ відбулися факультетські збори, де всіх студентів закликали взяти участь у перевиборах і було ухвалено розпочати змагання між Хемфаком та Робфаком, ФЕШем і Мехфаком, Електрофаком та ФШШем. Про що й повідомили в інститутській газеті [2]. В тому самому номері повідомлялося, що «пролетарське студентство КПІ викликало на змагання в справі переведення виборів до Рад пролетарське студентство Одеського та Тифліського Політехнічних інститутів» [2]. Головними умовами змагання оголошувалися: 100% явка виборців-студентів, забезпечення пролетарського складу студентів-депутатів, виявлення ворожих елементів, яких треба позбавити права виборчого голосу, активна участь у масовій роз'яснювальній роботі серед робітників та підшефних селян [3].

25–27.02.1929 КПІ обирав депутатів міськради. На дільниці з'явилося 97% виборців [11]. Інститут делегував до міськради 12 депутатів. У ході передвиборчої кампанії в інституті виявили 40 осіб, яких було позбавлено виборчих прав за класовою ознакою [9].

Слід звернути увагу й на залучення до участі в підготовці та звітно-виборчих кампаніях «пролетарського студентства», перед яким ставили конкретні завдання: брати активну участь у перевиборах до Рад у підшефних селах, допомагати комсомольцям села «впізнати класового ворога, зняти з нього машкару й закріпити класову лінію» [4]. Студентів — вихідців з селянства закликали агітувати односельців через листування чи поїздки на село [7].

У передвиборчий період студенти виїжджали до підшефних сіл по декілька разів на тиждень. Так, студенти ФЕШу з грудня 1928 р. проводили агітаційну роботу з селянами підшефних сіл Бородянського району (села Дружні й Небрата), «приїжджаючи до них двічі на декілька день по 3–4 товариша з факультета» [1].

Після реорганізації КПІ наприкінці 1930 — на початку 1931 рр. в інститутській пресі знову розгорнули агітаційну кампанію у зв'язку з черговими пере-

виборами до Рад. Як і на попередніх виборах, головним завданням ставилася 100% присутність на перевибірчих зборах. Однак порівняно з минулими роками вибори 1931 р. мали свою особливість: громадяни, які не працювали на підприємствах і не були організовані в професійні спілки, як от кустарі, домашні господарки, візники тощо, брали участь у виборах чи спільно з іншими виборцями за виробничими й професійними зборами, чи за територіальними одиницями. Це означало, що в інституті обирали не лише студенти, викладачі та службовці, а й усі їх дорослі члени сімей (якщо вони ніде не працювали). Тому обов'язок кожного співробітника та студента інституту полягав ще й у тому, що вони повинні були забезпечувати 100% явку на вибори і членів своїх сімей [5].

Головне завдання, яке ставили перед населенням у період підготовки до виборів, мало політичне підґрунтя. Так, у передовій статті газети Київського хіміко-технологічного інституту (КХТІ) «За червоного фахівця» від 10.01.1931 основний наголос робився на тому, що кампанія перевиборів до рад проходить «в обставинах величезних досягнень соціалістично розвиненої країни, в обставинах нечуваних темпів зростання промисловості й сільського господарства й величезного опору класового ворога» [8] і, таким чином, набуває особливого політичного значення. Зазначалося також, що роботу рад ще не перебудовано відповідно до вимог соціалістичної реконструкції, не можна припустити, щоб ради відставали від темпів соціалістичного будівництва. А передвиборчу кампанію, відповідно, пропонували використати, щоб ради «повернути лицем до виробництва, до ударника, до колгоспника» [8].

Під час підготовки до перевиборів у академічних групах вивчали та обговорювали інструкцію ЦВК СРСР та рішення об'єднаного пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) «Про перевибори до рад». І знову на порядок денний ставили питання про створення добровільних бригад пролетарського студентства для допомоги виборчій комісії, підшефним селам, організаціям на виробництві. Особливу увагу приділяли агітації й допомозі в проведенні перевиборів до рад у підшефних селах, бо це мало стати «вирішальним моментом у справі суцільної колективізації підшефного села на базі якої мусить продовжуватися ліквідація куркульні як класи» [8].

Разом з тим, незважаючи на величезні зусилля влади, до чергових виборів часто готувалися формально. Так, у Київському Механіко-Будівельному інституті (КМБІ) на виборчій дільниці «недостатньо приділялося зусиль» навіть щоб підготувати роботу до перевиборів Рад. Було зазначено, що «Наказ та додатки до нього (йдеться про Постанову ЦВК СРСР від 03.10.1930 «Інструкція про вибори до Рад» та Резолюцію об'єднаного пленуму ЦК та ЦКК ВКП(б) 17–21.12.1930 «Про перевибори Рад». — Л. І.) обговорювалися майже в останній день, та й то якось на «лету», бо навіть аудиторії після навчань не можна було розшукати в інституті для зборів окремих груп студентів» [10].

Отже, встановлення тоталітарної системи в Радянській Україні супроводжувалося гострою класовою боротьбою. До цього органи влади активно залучали студентську молодь. Радянське керівництво робило особливу ставку на так зване «пролетарське студентство», яке мало проводити активну агітацію серед класово несвідомого селянства, що набувало величезного значення в ході примусової колективізації та боротьби з класово ворожими елементами.

Використані джерела та література:

1. Баліцький В. Наша допомога селу // К.П.І. 1929. 1 березня. № 76.
2. До студентства Київщини // К.П.І. 1929. 20 січня. № 74.
3. Київ-Одеса-Тифліс // К.П.І. 1929. 20 січня. № 74.
4. Кокошин В. На перевибори до під шефі // К.П.І. 1929. 20 січня. № 74.
5. Мерзляков. Готуймося до виборів Рад // За червоні кадри. 1930. 13 грудня. № 4 (104).
7. Москаленко В. Г. Становлення основ загального виборчого права в УСРР (20–30 рр. XX ст.) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. 2008. Вип. 13. С. 80–84.
7. Олексієнко М. Завдання комсомолу у виборах до Рад // К.П.І. 1929. 20 січня. № 74.
8. Перевибори міської Ради та наші завдання // За червоного фахівця. 1931. 10 січня. № 4 (8).
9. Підсумки виборів // К.П.І. 1929. 1 березня. № 76.
10. Ю. Перевибори підготовлено недосить // За червоні кадри. 1931. 26 січня. № 7 (107).
11. Явка на виборчі збори // К.П.І. 1929. 1 березня. № 76.

УДК: [930.1+930.25] Флоровський

З АРХІВНОЇ СПАДЩИНИ А. В. ФЛОРОВСЬКОГО: НЕОПУБЛІКОВАНИЙ КОНСПЕКТ КУРСУ ЛЕКЦІЙ «ПРО ІСТОРІЮ РОСІЇ В ПЕРІОД ЦАРЮВАННЯ КАТЕРИНИ ІІ»

А. С. МИРОНЧУК,

кандидат історичних наук,

Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського

Професор Новоросійського та Карлового університету Праги Антоній Васильович Флоровський (1884–1968 рр.) залишив після себе чималу документальну спадщину, значна частина якої й сьогодні залишається цінним джерелом з історії Законодавчої комісії зі створення нового Уложення 1767–1768 рр. Адже саме він започаткував академічну традицію її ретельного вивчення.

В особовому фонді історика в Архіві Російської академії наук зберігається його неопублікований конспект курсу лекцій у Карловому університеті «Про історію Росії в період царювання Катерини ІІ» [1].

Серед відомих друкованих творів ученого цей рукопис відсутній. Конспект є автографом обсягом 151 аркуш, датованим 1939–1940 рр. Ймовірно, цей курс

лекцій було розраховано на зимовий семестр 1939–1940 навчального року. Очевидно також, що цей рукопис незавершений, бо на останньому аркуші є запис: «Далее — о Комиссии из курса Ек[атеринь] II». В даному разі маємо всі підстави вважати, що А. В. Флоровський мав на увазі текст, який уже був предметом нашого дослідження [2].

Мета роботи — визначити інформаційний потенціал праці як історичного джерела.

Лекція радше популярна, ніж наукова. Даний автограф дає змогу розглянути питання зміни репрезентативної бази студій ученого в часі, а також погляди А. В. Флоровського на досліджувані події. Він містить виклад його поглядів на окремі аспекти російської історії за часів правління Катерини II, дотичних до діяльності Законодавчої комісії 1767–1768 рр. Головні питання, над якими розмірковував А. В. Флоровський — організація верховної влади, проблема абсолютизму й самодержавства, співвідношення влади та закону в російській історії XVIII ст., а також вплив ідей представників європейського Просвітництва на суспільно-політичну думку Росії другої половини XVIII ст.

В означеному тематичному спрямуванні вчений віддзеркалив ключову суперечність між теорією і практикою освіченого абсолютизму в Росії: необхідністю радикально міняти усталений порядок (становий лад, деспотизм, безправ'я тощо) і неприпустимістю потрясінь, потребою в стабільності, неможливістю пригнітити ту соціальну силу, на якій цей порядок тримається, — дворянство.

Для цього він використав погляди й міркування найбільш відомого і послідовного опонента Катерини II князя М. М. Щербатова, представників європейського Просвітництва, зокрема Д. Дідро, та основні положення «Наказу» Катерини II, який у вирішенні всіх найважливіших проблем тогочасного суспільства принципово розходився з теоретичними постулатами Просвітництва, а деякі положення європейських просвітителів прямо відкидалися.

Історик, публіцист і філософ М. М. Щербатов (1733–1790 рр.) одним із перших засумнівався в найпринциповіших положеннях «Наказу». 1767 р. він був обраний депутатом від ярославського дворянства до складу Уложеної комісії, для котрої склав проект наказу ярославського дворянства і написав «Зауваження на Великий “Наказ” Катерини II».

Відзначимо, що політичні й історичні погляди М. М. Щербатова отримали вкрай неоднозначне трактування в історіографічній традиції, а його образ як суспільно-політичного діяча був наповнений найрізноманітнішими дефініціями, інколи вкрай суперечливими. Попри цю невизначеність, А. В. Флоровський звернувся саме до його політичних та публіцистичних творів, де різко розкритиковано абсолютну монархію як форму правління, а також діяльність усього катерининського уряду. Йдеться передусім про «Зауваження» на «Наказ» російської імператриці.

Конспект лекції А. В. Флоровського може слугувати для визначення сутності історичної й суспільно-політичної думки М. М. Щербатова, зокрема його поглядів на законодавчі ініціативи Катерини II та Комісії зі створення нового Уложення 1767 р. Опонент російської імператриці віддзеркалив у творчості політичні ідеали тих представників російського дворянства, які критично ставилися до російського самодержавства загалом і до політики Катерини II зокрема. Він не вбачав ніяких позитивних змін у характеристиці абсолютної монархії від приєднання до неї визначення «просвітницька». Окрім того, політичні та правові погляди М. М. Щербатова віддзеркалились у його численних записках, поданих до Законодавчої комісії зі створення проекту нового Уложення.

Можемо припустити, що А. Ф. Флоровський мав також на меті виявити й продемонструвати точки перетину поглядів М. М. Щербатова з ідеями Просвітництва.

Ймовірно, при підготовці цього курсу лекцій історик послуговувався архівними матеріалами, які йому вдалося вивезти до Праги. Це припущення підтверджується наявністю в його особовому фонді у Слов'янській бібліотеці Праги рукописів М. М. Щербатова з бібліотеки Ермітажу [4] та конспекту власних лекцій з історії Росії XVIII–XIX ст. [5].

В аналізованому рукописі А. В. Флоровський пролив також світло на проблему взаємодій Катерини II та Д. Дідро щодо основних положень «Наказу» та цілей і завдань Комісії 1767 р. Д. Дідро був чи не єдиним представником європейських філософів епохи Просвітництва, який не лише давав епістолярні поради Катерині II, але й приїхав до Росії, щоб допомогти їй перетворити «напівварварську країну» на справжню європейську державу. Хоча, зрештою, його спілкування з імператрицею, а також його твори стали «повчальним прикладом “європейських ілюзій” російської державної утопії» [3, с. 190].

Ця частина рукопису А. В. Флоровського характерна тим, що дає змогу відчувати його власні оцінки досліджуваного питання, оскільки вчений досить часто цитував Д. Дідро та вдало оперував висловлюваннями філософа з його розмов з російською імператрицею, більшість цитат навів французькою мовою. Ось лише деякі з них: «свобода особистості в Росії зведена до нуля»; «відсутність рівності перед законом, безсилля захистити слабшого від сильного»; «обіцянка, дана правителем, має бути священною».

А. В. Флоровський навів цілі уривки з «Записок» Д. Дідро, намагаючись акцентувати, як той переймався думкою про Комісію: «Не можна допускати, щоб функції Комісії порушувалися за будь-якого приводу, щоб межі її компетенції розширювалися або обмежувалися, її привілеї — нищилися, її гідність — послаблювалася або применшувалася. Не можна допустити, щоб на Комісію можна було зазіхнути» [1, арк. 99, 101].

А. В. Флоровський переконливо продемонстрував, що Д. Дідро сприймав Комісію як благородний акт відмови володаря від законодавчої влади і вба-

чав у ній натяк на англійський парламент, «який би вже давно існував, була б на те добра воля імператриці» [1, арк. 102].

В тексті рукопису помітні паралелі між «Записками» Д. Дідро та його ж «Зауваженнями на «Наказ», де він набагато різкіше висловлюється на адресу Катерини II, категорично стверджуючи, що немає іншого істинного суверена, окрім нації, тому тільки народ, а не монарх, може бути справжнім джерелом права й закону. І у зв'язку з цим філософ вбачав у «Наказі» Катерини II, попри її прагнення уникати терміну «деспотизм», «une odeur de despotism qui déplaît» («запах деспотизму, який викликає невдоволення». — *Переклад наші, А. М.*) [1, арк. 105].

А. В. Флоровський майже повністю процитував французькою мовою підсумкові слова Д. Дідро з його «Зауважень на «Наказ»: «Я бачу в “Наказі” її величності проект чудового кодексу, але в ньому немає ні слова щодо способу забезпечити стійкість цього кодексу. Я бачу там деспота, який зрікся на словах, але деспотизм по суті залишився, хоча він і називається монархією» [1, арк. 106]. Зрештою, французький мислитель зробив висновок, що «імператриця Росії, безумовно, деспот», а «ідея народного суверенітету є для неї зовсім чужою» [1, арк. 106].

На переконання А. В. Флоровського, цих прикладів достатньо, аби показати, що Катерина II, яка, хоч і називала себе ученицею енциклопедистів, по суті рішуче розходила з ними в основному питанні — про сутність влади. Ідея народного суверенітету була для неї зовсім чужою, вона — представниця абсолютизму [1, арк. 107–108]. Історик також визнав, що повноцінний діалог між філософом і володарем, утопією й політикою неможливий, що підтверджується аналізом записок та епістолярної спадщини обох учасників даного діалогу — Катерини II та Д. Дідро.

Досліджуваний рукопис А. В. Флоровського свідчить також про те, що історик залишається вірним своїм оцінкам значення Законодавчої комісії 1767 р.: «...сам по собі це факт великої ваги для історії суспільного розвитку» [1, арк. 108].

Даний конспект лекцій А. В. Флоровського, як нам видається, може стати складовою комплексного вивчення творчої спадщини історика. Власний досвід дослідницької роботи з документами особового фонду А. В. Флоровського в Архіві РАН переконує, що як інформаційний ресурс він має надзвичайний потенціал і репрезентативність, а також дає всі підстави для систематизації комплексу наукової спадщини вченого за тематичною ознакою з подальшим аналізом і характеристикою цього тематичного блоку.

Використані джерела та література:

1. Архів Російської академії наук (Архів РАН). Ф. 1609. Оп. 1. Спр. 108. Флоровский А. В. Об истории России в период царствования Екатерины II. Конспект курса лекций в Карловом университете. 151 арк.

2. Мирончук А. С. Неопублікований нарис А. В. Флоровського «Про Катерину II»: реконструкція наукового доробку // Емінак: науковий щоквартальник. 2019. № 2 (26). С. 177–186.

3. Приказчикова Е. Е. Дидро и искушение русского просвещения // Известия Уральского федерального университета. Сер. 2: Гуманитарные науки. 2013. № 2 (114). С. 189–200.

4. Antonij Vasil 'jevič Florovskij — osobní pozůstalost (T-FLOR). Krabice č. XXXVIII. Заметки о кн. М. М. Щербатова (12/25 сент. 1919). Strjz; Krabice č. XXXIII. Объяснение на положения проекта прав среднего рода людей. Эрмитажная библи. 35. Рукоп. Имп. Публ. библиотеки. Написано рукою кн. М. М. Щербатова. I. Rkp. Část nepaginována.

5. Antonij Vasil 'jevič Florovskij — osobní pozůstalost (T-FLOR). Krabice č. XXXVII. 2. Istorija Rossii v XVIII–XIX vv. (Političeskij režim i obščestvennyje dviženija. Zimnij semestr 1938/39. Rkp.

УДК: [94(477):347.9]«1941/1944»

НАЦИСТСЬКИЙ ВАРІАНТ ФОРМУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ: ГОЛОДОМОР 1932–1933 РР. У НІМЕЦЬКІЙ ОКУПАЦІЙНІЙ ПЕРІОДИЦІ РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА» ТА ВІЙСЬКОВОЇ ЗОНИ

О. М. ГОНЧАРЕНКО,

доктор історичних наук, професор,

Державний вищий навчальний заклад

*«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»*

Нацистська окупація України є складним та багатограним історичним явищем, значну частину аспектів якого не вивчено й сьогодні. Гітлерівські окупанти, користуючись тезою щодо «звільнення» українців з-під влади радянського режиму, прагнули встановити міцний і довговічний «новий порядок». Незважаючи на існування доволі численних праць, присвячених різним аспектам окупаційного режиму в Україні, залишається майже невідомою проблема нацистського пропагандистського впливу на місцевих мешканців. Радянські історики навіть не намагалися полемізувати з широко пропагованою в окупаційні часи тематикою злочинів радянського режиму, скоєних у 1930-ті рр. проти українців [4]. Разом з тим, сучасні дослідники лише починають вивчати окупаційну пропагандистську систему. Винятком є праці авторів, які розглядають проблеми формування колаборації та реалізацію нацистської політики Голокосту [5; 7; 10], а також інформаційний простір, який постав в окупованій Україні [6; 8; 9].

Окупація України поставила народ перед своєрідним моральним вибором, — з одного боку не здійснилися запевнення німецьких пропагандистів про те, що «Німецькі бійці принесли нам волю, прийшли до нас як наші приятелі» [8], а з іншої, — місцевий соціум ознайомили зі злочинами радянського режиму, що мали місце в 1918–1941 рр. Фактично, населення опинилося між двома то-

талітарними режимами, боротьба між якими досягла апогею. Обидва вони боролися за вплив на мешканців окупованої України, прагнучи отримати їхню підтримку.

Однією з центральних проблем, використаних в окупаційній пропаганді, став Голодомор 1932–1933 рр. Звісно, пропагандисти не обійшли мовчанкою цю тему, адже її морально-психологічний потенціал міг: а) налаштувати населення проти радянської влади й колишніх партійно-господарських функціонерів (частина яких не змогла евакуюватись улітку 1941 р.); б) нейтралізувати майбутній рух опору; в) викликати розкол в українському суспільстві; г) сприяти «остаточному розв'язанню єврейського питання». Забезпечували реалізацію цього завдання пропагандистські відомства, представлені відповідними органами Вермахту, Міністерства східних окупованих територій та Міністерства пропаганди Третього Райху.

Метою роботи є окреслити головні особливості висвітлення Голодомору 1932–1933 рр. у німецькій окупаційній періодиці Райхскомісаріату «Україна» та Військової зони.

Пошук модифікованого варіанту нацистської ідеології, пристосованої для використання на окупованих територіях України призвів до появи теорії так званого «юдо-більшовизму». Завдяки цим ідеологічним конструкціям нацистське керівництво отримало можливість ототожнювати євреїв з ВКП (б) та НКВС, звинуватити їх у переслідуванні українців, а також називати себе «визволителями» від смертельно небезпечного для України та Європи «вірусу юдо-більшовизму». Звісно, що виключно на євреїв перекладалися злочини сталінського режиму, скоєні проти українців.

З перших днів окупації тема Голодомору зазвучала в місцевій пресі. Людям нагадували про ті кривди, яких вони зазнали від радянської влади. В одній з типових публікацій автор запитував у читачів: «Де поділися ці живі люди? Це мільйони селян-українців, замордованих голодом у 1931–1934 рр., коли з наказу лідера Сталіна по всій Україні був штучно організований голод, коли з голоду вимирали цілі села, коли всі люди ходили опухлі з голоду, коли по багатьох селах були випадки людодійства» [2].

Автори газетних публікацій відтворювали хронологію тих трагічних подій, часто називаючи конкретні населені пункти, населення яких найбільше постраждало в 1932–1933 рр. При цьому названа кількість жертв мала явно завищений рівень — від 8 до 10 млн чол. [2].

Події Голодомору інтерпретувались у контексті колективізації сільськогосподарства та політичних репресій 1930-х рр. З аналізу публікацій можна побачити, що саме для колективізації й було проведено нещадну голодоморну акцію проти українців.

Відповідальність за організацію Голодомору покладалася на радянську владу. Але слід пам'ятати, що в нацистській інтерпретації ця тема набувала ще й ан-

тисемітського звучання, бо лише євреїв оголошували єдиною соціально-політичною опорою радянського режиму. Тому практично всі матеріали на відповідну тематику супроводжувалися ще й антисемітською складовою. Звісно, події Голодомору в окупаційній пресі розглядалися у контексті боротьби між українською («арійською») і єврейською «расами».

Хто мав відповісти за організований Голодомор, який організував радянський режим? Відповідь була однозначною — «Жида дадуть відповідь за свої численні злочини проти щастя і миру людськості. Прийде день, коли вони будуть покарані в усьому світі» [1]. Отже, відповідальність за організацію Голодомору перекладали на євреїв.

У роки окупації було запроваджено практику молебнів на місцях масових поховань жертв Голодомору, встановлення пам'ятних хрестів, знаків тощо. Під час цих заходів перед населенням з відповідними промовами виступали представники органів німецької та місцевої влади, священники.

Отже, німецька окупаційна адміністрація, здебільшого, у сфері пропаганди використала тематику Голодомору 1932–1933 рр. Події Голодомору пропагувалися в контексті політики радянського режиму 1930-х рр. Провина за організацію голоду покладалася на радянську владу загалом та її головну соціально-політичну опору — євреїв, зокрема.

Тему Голодомору використовували для формування колаборації та нейтралізації радянського руху опору. Ця проблема повинна була викликати розкол в українському суспільстві, а також сприяти «остаточному розв'язанню єврейського питання».

Використані джерела та література:

1. Війна і жида // Іванківські вісті. 1943. 29 червня.
2. Де зникло 10 мільйонів українців? // Дзвін. 1941. 24 жовтня.
3. Дзвін. 1941. 18 жовтня.
4. Ивлев И. А., Юденков А. Ф. Оружием контрпропаганды: Сов. пропаганда среди населения оккупированной территории СССР. 1941–1944 гг. М.: Мысль, 1988. 277 с.
5. Левітас Ф. Євреї України в роки другої світової війни. К.: Вирій, 1997. 272 с.: іл.
6. Михайлюк М. В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941–1944 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2006. 20 с.
7. Подольський А. Ю. Нацистський геноцид щодо євреїв України (1941–1944 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.05. К., 1996. 171 с.
8. Салата О. О. Формування інформаційного простору в рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації (червень 1941 р. — 1944 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : 07.00.01 / Донецьк, 2010. 36 с.
9. Титаренко Д. М. Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941–1943 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.06. Донецьк, 2002. 19 с.
10. Шайкан В. О. Колабораціонізм на території Рейхскомісаріату «Україна» та військової зони в період Другої світової війни. Монографія. — Кривий Ріг : Мінерал, 2005.

УДК: 94:7 (477)

ЗНАМЕНИТИЙ ТА МАЛОВІДОМИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ХУДОЖНИК МИКОЛА ГЛУЩЕНКО

В. В. СОЛОШЕНКО,

кандидат історичних наук, доцент,

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Історії, пов'язані з долею мистецьких колекцій, набирають усе більшого значення в контексті вивчення культурної спадщини та поширення знань про неї. Такий підхід актуалізується зростанням уваги міжнародних організацій, зокрема оголошенням 2018 р. у Європейському Союзі Роком культурної спадщини. Україна не залишилася осторонь від цих процесів — 18.10.2017 Кабінет Міністрів України на виконання Указу Президента України про оголошення 2018 р. Роком охорони культурної спадщини затвердив відповідну систему заходів.

Метою дослідження, з огляду на ці важливі рішення, є аналіз життя і творчості українського художника зі світовим іменем — Миколи Петровича Глущенка, зосередження уваги на маловідомих сторінках його біографії, представлення їх науковій спільноті та вписування в історію світового мистецтва.

Колекції творів мистецтва зазвичай збирали в Європі й далеко за її межами багаті та відомі меценати, банкіри, ювеліри.

В Радянському Союзі більшість колекцій належала музеям і галереям, приватні колекціонери творів мистецтва траплялися рідко. Інтерес до колекцій художників зосереджувався переважно на відомих випадках, і в цьому контексті варто звернути увагу на відомого й дещо забутого художника Миколу Глущенка та на його колекції творів живопису.

Микола Глущенко, неперевершений колорист і пейзажист, належить до українських художників радянського періоду [5]. Його постать заслуговує на особливу увагу в українській історії мистецтв. Він народився в Україні, створював прекрасні картини в Берліні, Парижі, Москві та Києві.

Глущенко був одночасно живописцем, колекціонером творів мистецтва і агентом радянських спецслужб, 20 років прожив у Європі, де працював шпигуном радянської розвідки під агентурним псевдонімом «Ярема» [1].

Народився Микола Петрович Глущенко 1901 р. в містечку Новомосковську на Наддніпрянщині, потім переїхав на Донбас, був мобілізований до армії Денікіна, далі були Польща та втеча до Німеччини [2]. В Берліні він закінчив приватну художню школу, познайомився з видатними українськими діячами — гетьманом Павлом Скоропадським, письменником Володимиром Винниченком, режисером Олександром Довженком. У 1920–1924-х рр. навчався в Берлінській

академії мистецтв за матеріальної підтримки гетьмана Павла Скоропадського. Першу персональну виставку робіт художника допоміг організувати в Берліні Володимир Винниченко [1].

Вже на старших курсах Микола Глуценко почав викладати, в ті часи у нього взяв кілька уроків акварелі А. Гітлер, котрий назвав Глуценка одним з найкращих сучасних європейських живописців та пейзажистів і подарував майстру пензля свій альбом «Акварелі» [3].

Згодом, 1925 р., М. Глуценко переїхав до Парижа, де й відкрив власне ательє і набув слави пейзажиста. Його виставки картин влаштовувались у багатьох європейських містах. Художник блискуче знав іноземні мови, особливо німецьку та французьку. Саме в Парижі 1926 р. Москва завербувала його для роботи на радянські спецслужби. М. Глуценко одним із перших попереджав про підготовку Німеччини до війни проти СРСР і називав точну дату початку війни. За М. Глуценка перед Й. Сталіним клопотали Ілля Еренбург і Ромен Роллан.

З 1944 р., коли майстер нарешті зміг повернутися на батьківщину й оселитись у Києві, він цілковито присвятив себе живопису. Художник був дисциплінованим, дуже працьовитим і вимогливим до себе: з самого ранку вже працював у майстерні на Хрещатику. М. Глуценко намалював близько 17 тис. творів [4].

На виставці в Дніпропетровському художньому музеї, присвяченій ювілею митця, наголос роблять не на розвідницькій, а на творчій діяльності. За життя Миколи Глуценка про його роботу в розвідці ніхто зі знайомих і колег не знав. Ця сторінка його біографії досі цілком не розкрита, згадують про М. Глуценка ще і як про щедрого художника, він подарував музейникам рідного краю чималу колекцію своїх творів. Тепер це — одна з найцікавіших добірок творів художника в Україні [2].

У фондах Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України зберігається 54 картини художника, які передала 1977 р. на постійне державне зберігання до ЦДАМЛМ України дружина художника Марія Глуценко — його спадкоємиця. Варто підкреслити, що, за міжнародною практикою, подарунки, зроблені за заповітом власника, залишаються музейною власністю.

Неоднозначною є історія про необхідність передати 54 картини майстра пензля орієнтовною вартістю 329 тис. грн. Ларисі Глуценко — онуці художника, яка мешкає у США. Серед них: «Біля Лаври весною», «Вечір над морем», «Провансальський пейзаж», кілька етюдів і натюрмортів та одна з останніх робіт художника з умовною назвою «Квіти» (полотно, олія) — своєрідний гімн українській природі, яка надихала митця, зробила його майстром високої проби. Справжня їх вартість набагато більша, а якщо взяти до уваги значення картин М. Глуценка для українського та світового мистецтва, то вона неоціненна.

Це — загрозливий прецедент, який ставить під питання право державної власності на велику кількість картин, які належать до Музейного та Національ-

ного архівного фондів. У результаті саме держава втратить мільйони доларів та шедеври видатних митців-українців, які можуть стати окрасою закритих приватних колекцій [5].

Отже, мистецтвознавці підкреслюють значення М. Глуценка як непересічної особистості, художника європейського рівня, якого вважають корифеєм українського імпресіонізму. Він є одним з найдорожчих художників України. Його картини експонуються по всьому світу, регулярно з'являються на знаменитих аукціонах і належать до колекцій відомих особистостей, колекціонерів мистецтва.

Микола Глуценко залишався художником-пейзажистом попри те, що панівним мистецьким напрямом того часу був соцреалізм. На замовлення він ніколи не писав. Роль Миколи Глуценка є неоціненною в розвитку українського живопису та мистецтва загалом.

Використані джерела та література:

1. Микола Глуценко — Бібліотека українського мистецтва. URL : <https://tinyurl.com/y978z24g>
2. Рацибарська Ю. Микола Глуценко: художник і розвідник. 23 листопада 2011, 06:05. <https://tinyurl.com/yb9s5rhv>
3. Сметанская О. Уроки акварели у Николая Глуценко брал сам Гитлер. URL : <https://tinyurl.com/y9su84rm>
4. Сметанская О. В Киеве открылась выставка одного из самых дорогих художников Украины, 18:00 — 23 февраля 2018. URL : <https://tinyurl.com/y7eamxsf>
5. Прес-реліз Державного комітету архівів України Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва (ЦДАМЛМ) України Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г. С. Пшеничного. Прес-конференція з висвітлення офіційної точки зору Держкомархіву щодо рішення суду про передачу картин відомого художника М. Глуценка його онуці та вилучення їх із фондів ЦДАМЛМ України. URL : <https://tinyurl.com/y969wpc3>

УДК: 930.22(378.4)«1933/1941»

ВИКОРИСТАННЯ СПОГАДІВ ПРИ РЕКОНСТРУКЦІЇ ПРОФЕСІЙНИХ БІОГРАФІЙ ВИКЛАДАЧІВ КИЇВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ (1933–1944 РР.)

М. Г. КАЗЬМИРЧУК,

доктор історичних наук, доцент,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Г. Д. КАЗЬМИРЧУК,

доктор історичних наук, професор,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Сьогодні створюється чимало різних біографій та реконструюється творчий або науковий шлях відомих осіб. Активно розвивається біографістика як наука та

навчальна дисципліна, з'явилися чимало нових понять, зокрема: персональна історія, наукова біографія, персоналістика, індивідуальна історія тощо. Особливим напрямом виокремлюється професійна біографія, створена з застосуванням архівних джерел та базована на використанні оригінальних документів особистого походження людини, яка належить до певної професії. Важливим і традиційним для написання будь-яких видів біографій є використання спогадів, мемуарів, щоденників та інших особових документів, які прийнято об'єднувати назвою «джерела особового походження». Інколи саме спогади відіграють першочергову роль у спробі історика реконструювати професійну біографію. Особливо часто така ситуація трапляється, коли історик досліджує добу сталінських репресій (1933–1941 рр.) у професійному середовищі одного з найбільших вишів, «кузні кадрів» — Київському державному університеті. Адже більшість документів було знищено або втрачено після війни, певну частину засекречено, а, отже, реконструкція та уточнення відбувалися загалом завдяки спогадам, присутнім на сторінках періодики, видрукуваним окремо або за «живими» свідченнями окремих осіб [6].

Слід відзначити, що спогади є джерелом специфічним, з яким важко працювати, адже вони значною мірою суб'єктивні, стихійні та позначені волею творця. Вони безпосередньо віддзеркалюють, як сприймав конкретний автор навколишній світ, містять своєрідну інформацію соціально-психологічного рівня, що проявляється в оцінці фактів і подій, висвітленні явищ. Але без використання спогадів та загалом джерел особового походження біографія неможлива, адже вони дають історика змозгу докладніше й колоритніше відтворити як окремі події, так і характерні риси та особливості певних епох і осіб. Оскільки біографія — це опис життя та діяльності конкретної особистості, яка є частиною суспільства, використання спогадів надає безпрецедентну можливість найправдоподібніше представити героя на тлі епохи. Саме спогади найбільше пов'язані з творчою діяльністю, тому стали в нагоді при вивченні професійного шляху викладачів Київського державного університету в роки сталінських репресій [7]. Слід виділити три типи спогадів про професійний шлях викладачів Київського державного університету періоду репресій: спогади викладачів, їхніх рідних та близьких, студентів.

Спогади викладачів Київського державного університету — дуже важливе джерело реконструкції професійних біографій їх самих та їхніх колег, адже вони містять найбільше інформації про робоче середовище. Серед них можна відзначити спогади математика Г. І. Дрінфельда, надруковані в журналі «У світі математики». Він був учнем двох видатних академіків М. П. Кравчука та Г. В. Пфейффера [3, с. 89]. Так, згадав нестандартні висловлювання почесного академіка АН СРСР Д. О. Граве, які, на думку Г. Дренфільда, мали глибокий зміст [3].

Важливими для дослідження професійних доль викладачів Київського державного університету виявилися спогади його студентів. Чимало їхніх нега-

тивних оцінок міститься на сторінках університетської газети «За комуністичні кадри», здається, покликаної в сталінський період виявляти всі, навіть найменші, негаразди в навчальному процесі Київського державного університету. В подібних спогадах ідеться про незадовільне викладання певних предметів, зокрема чистоту мови, організацію та змістовність лекцій [4, с. 2]. Проте слід відзначити й чималу кількість захоплених відгуків слухачів і студентів про професіоналізм деяких викладачів Київського державного університету в період сталінських репресій. Мабуть, нелегко було чути про репресованих та затаврованих колег і разом з тим надалі викладати на високому рівні. Про професіоналізм викладачів Київського державного університету того періоду залишив спогади доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії СРСР і УРСР (1963–1986 рр.) Чернівецького державного університету Іван Антонович Гриценко [10, с. 111]. 1937 р. він був студентом історичного факультету Київського державного університету. І. А. Гриценко дав позитивну характеристику історика К. В. Штепи, який бездоганною українською мовою читав безліч різних курсів [2, с. 143, 145, 146].

Позитивні спогади залишили учні, студенти, слухачі лекцій математика М. П. Кравчука [1, с. 20]. Серед них — учений-математик М. П. Хоменко, поетеса Віра Черняхівська, громадська діячка Надія Суровцова, колишній студент Київського університету Павло Бондаренко, колишній студент Київського політехнічного інституту Валеріан Ревуцький. Учень М. П. Кравчука, також математик і викладач Київського університету О. С. Смогоржевський залишив спогади «Каміння з мозаїчного життя», відзначаючи велику допомогу вчителя молодим талантам. Переважно в їхніх спогадах відзначаються приналежність, глибокий розум, красномовство, оригінальність викладання, любов до математики, порядність М. П. Кравчука [1, с. 23].

Залишилися приємні спогади близьких, учнів і студентів про знавця античної класики, українського поета й перекладача Миколу Костьовича Зерова. Серед цих авторів — математик М. П. Хоменко, дружина С. Зерова, історики Н. Д. Полонська-Василенко та О. П. Оглоблин [1, с. 22; 9, с. 83–252].

Отже, спогади викладачів, їхніх близьких і студентів Київського державного університету сталінської доби різноманітні за формою написання й подання інформації. Вони висвітлюють цікаві, а інколи унікальні факти з історії університетського життя та професійної біографії викладачів дуже тяжкого періоду для вітчизняної освіти. Проте слід обережно використовувати інформацію зі спогадів, заздалегідь ознайомившись із особливостями джерел особового походження загалом та біографістикою. На перспективу слід відзначити потребу збирати та фіксувати спогади людей, які знали викладачів або самі були студентами Київського державного університету. Адже час минає, тож цінні спогади можуть бути втраченими.

Використані джерела та література:

1. Вірченко Н. Велет української математики. К. : Задруга, 2007. 248 с.
2. Приценко І. А. Нехворощани (Життя і долі селян Надроснянського краю в XIX–XX ст.). Чернівці : Золоті литаври, 2004. 306 с.
3. Дрінфельд Г. І. Вища математична освіта у Києві в роках 1927–1941 // У світі математики: український математичний журнал для школярів. Т. 4. Вип. 2. 1998. С. 68–82.
4. Знеосібка і безвідповідальність зривають роботу // «За комуністичні кадри». № 7. Травень, 27. 1933.
5. Казьмирчук М. Г. Архівні справи ЦДАВО України як джерело вивчення біографій викладачів Київського державного університету (1933–1941) // Проблеми історії та історіографії України: Програма і матеріали науково-практичної конференції «День науки історичного факультету — 2013». / наук. ред. проф. Г. Д. Казьмирчук. К. : УкрСіч, 2013. С. 28–32.
6. Казьмирчук М. Г. Відновлення класичного університету в Києві та його діяльність у довоєнний період (1933–1941 рр.): Монографія / за ред. Г. Д. Казьмирчука. К. : Логос, 2011. 108 с.
7. Казьмирчук М. Г. Джерела особового походження. К. : Логос, 2010. 242 с.
8. Казьмирчук М. Г. Професорсько-викладацький склад відновленого Київського державного університету (1933–1941 рр.) // Український історичний журнал. № 1 (502). 2012. С. 102–119.
9. Київські неокласики / упоряд. В. Агеева. К. : Факт, 2003. 352 с. (Серія «Українські мемуари»).
10. Коцур А. П., Коцур Г. Г. Кілька штрихів до портрета вченого (До 90-річчя від дня народження доктора історичних наук, професора Івана Антоновича Гриценка) // Часопис української історії. Вип. 19. 2011. С. 111–114.

УДК: 94(477)«1941/1944»

СУДОВЕ ПРОВАДЖЕННЯ ДИСЦИПЛІНАРНИХ ПОРУШЕНЬ СЛУЖБОВЦІВ РАЙХСКОМІСАРІАТУ «УКРАЇНА» ТА ВІЙСЬКОВОЇ ЗОНИ ОКУПАЦІЇ (1941–1944 РР.)

А. О. ІВАНЕНКО

кандидат історичних наук, доцент,

Державний вищий навчальний заклад

*«Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»*

Дисциплінарна відповідальність, згідно з чинним законодавством України, настає за порушення трудової дисципліни й службових обов'язків [5, с. 5]. Звичайно, подібні правопорушення фіксувалися та каралися й за часів Другої світової війни. Після встановлення окупаційного режиму на територіях України влада Третього Райху створила управлінський апарат, до складу якого входило й місцеве населення на незначних посадах. Звісно, суворість німецької системи зачепила й службовців, яких карали: як судовими, так і позасудовими методами. Незважаючи на достатньо велику кількість праць, присвячених Другій світовій війні, подібні дисциплінарні порушення ніколи не були предметом наукових студій дослідників, що й зумовило актуальність даної статті.

Мета дослідження — висвітлити існування дисциплінарних порушень за часів німецької окупації та виявити розмір і види покарань за них.

Вочевидь, судові справи відкривали за дрібні правопорушення. Справи проти державних службовців вирізнялися різноманітністю. К. Кота, заступника сільського старости с. Святоцьке (нині — Київська обл.) також було притягнуто до відповідальності. Чоловік запевнив секретаря старостату, що староста дозволив синові К. Кота виїхати до сусіднього району для додаткової роботи. Секретар видав відповідний дозвіл, але з часом з'ясувалося, що сам староста ніякого дозволу на виїзд і, отже, й документа, не давав. Вироком Хабенського суду К. Кота оштрафували на 500 крб., причому справу було кваліфіковано як підробку документа (ст. 271 Німецького кримінального кодексу (НКК)). Вже за декілька днів, під час затвердження вироку суду обершліхтер м. Хабне (нині — смт. Поліське, Київська обл.) перекваліфікував справу на шахрайство (ч. 2 ст. 263 НКК), але міру покарання не змінили [2].

За зловживання дорученим законом правом і перевищення службових повноважень було покарано штрафом у сумі 100 крб. старосту с. Юзеївки (нинішньої Чернігівської обл.) І. Андрієнка та голову Земгрода О. Савченка. Чоловіки, не дочекавшись рішення суду по цивільному спору про право власності на майно між М. Гарутою та П. Юрченко, виконали опис цього майна, заарештованого на час судового розгляду. Вони склали відповідний акт, і, окрім того, провели незаконний обшук та привласнення належних П. Юрченко речей: швейної машини та двох пальт. П. Юрченко дозволили скласти цивільний позов про право власності на швейну машинку й пальта проти тих самих обвинувачених. Ця справа говорить про великий ступінь лояльності судової системи до службовців. Якщо пригадати кримінальні справи про незаконне привласнення речей щодо цивільних громадян, то там розмір штрафів був набагато більшим. Якщо звернути увагу на розмір заробітних плат осіб, які перебували на керівних посадах: бургомістри в селах з найменшою кількістю мешканців могли отримувати 750 крб. щомісяця й чим більше мешканців у населеному пункті — тим більша заробітна плата [4], то можна зробити висновок, що штраф у 100 крб. не був достатньо серйозним ударом по добробуту фігурантів даної справи, котра набуває вигляду радше показової, ніж реальної [3].

Для порівняння, можна навести приклад справи проти М. Недогібченка, який працював сторожем сінного пункту. При перевірці поліція не виявила чоловіка на варті, він зайшов у землянку погрітися. Після цього випадку на одну зміну було призначено двох вартових замість одного, але чоловіка покарали за ст. 266 НКК штрафом у сумі 100 крб. і в судовому вирокі було зазначено, що суд установив штраф мінімальний, прийнявши до уваги бідняцький стан обвинуваченого та його утримання дружини й двох малолітніх дітей на заробітну плату в 250 крб. [1]. Парадоксальність режиму: було визнано, що одна особа не

справляється з обов'язками вартового протягом зміни, у зв'язку з цим — призначено по два вартових на зміну, але чоловіка все одно покарали.

Як ми бачимо, німецька судова система була відносно лояльною до тих, хто виявив бажання співпрацювати з окупантами, тож більшість справ набували радше показового спрямування. Але жорстокість режиму та позасудові методи покарання винних від цього не зникали.

Використані джерела та література:

1. Державний архів Київської області (далі — Держархів Київської обл.). Ф. Р-2208. Оп. 1. Спр. 2. 11 арк.
2. Держархів Київської обл. Ф. Р-2208. Оп. 1. Спр. 9. 18 арк.
3. Держархів Київської обл. Ф. Р-2208. Оп. 1. Спр. 118. 24 арк.
4. Державний архів Чернігівської області. Ф. Р-3001. Оп. 1. Спр. 100. 38 арк.
5. Методичні рекомендації «Особливості дисциплінарної відповідальності державних службовців». Краматорськ, 2017. 17 с.

УДК: 796.6(47+57+430) «193–194»

ВЕЛОСИПЕД У ПОЛІТИЦІ МОБІЛЬНОСТІ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ ТА НІМЕЧЧИНИ НАПЕРЕДОДНІ Й НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

О. В. МАРТИНЮК,

кандидатка історичних наук,

Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Транспорт і мобільність мали визначальну роль у подіях Другої світової війни, зокрема й на території України. Наявність маневреної, швидкої техніки забезпечувала арміям успішний наступ, підкріплення тилу, комунікації між частинами війська. Окупаційна влада здобувала для себе пріоритетні засоби пересування й обмежувала місцеве населення в мобільності. Захоплення транспортних засобів було частиною партизанських стратегій, які покладалися на власну здатність легко і тихо просуватися. Врешті-решт, виживання мирних мешканців часто залежало від здатності переміщуватись у просторі.

Проте незважаючи на увагу, яку в останні роки приділили дослідженням воєнного повсякдення, питання мобільності залишаються практично недослідженими. Підходи студій мобільності можуть великою мірою прояснити логіку історичних процесів, політики різних режимів та щоденного виживання [1, с. 3–15]. Історія застосування велосипеда напередодні й у часи війни, регулювання велосипедної їзди та реальних практик пересування — це спроба зма-

лювати мікромобільність суспільства. Такий вимір доповнить уявлення про повсякдення, стратегії виживання, гендерний паритет і т. д.

Ця праця ґрунтується на комплексному застосуванні історичних джерел, зокрема публікацій у пресі, архівних матеріалів та щоденникових записів. Вона покликана висвітлити передвоєнний контекст задля кращого розуміння воєної мобільності та обмеження такої в рамках окупаційного режиму.

У 1941–1943 рр. окупаційна нацистська преса публікувала пропагандистські матеріали для заохочення українців їхати на роботу в Німеччину. Велосипед виступив одним із найпривабливіших образів тамтешнього життя. Мовляв, по охайних рівних вулицях міст і сіл велосипедисти рухаються один за одним, хлопчачі різного віку їдуть велосипедом до школи, а господині з кошиками чи шкіряними сумками — до магазину, подумки прораховуючи бакалійні витрати. Робітники добираються велосипедом на роботу, а селяни — в поле [19, с. 3; 12, с. 2; 13, с. 4; 23, с. 2; 25, с. 4; 30, с. 4; 17, с. 2; та ін.].

Велосипедна німецька благодать обіцяла бути доступною для українських трудівників. «Заробив собі пристойний костюм, у неділю катаюсь на велосипеді, ходжу в ресторан пити пиво». «Цими днями мені дали велосипед, хазяї пропонують, щоб я навчилася їздити. Це дуже зручно, коли треба куди-небудь відлучатися по справах». «Жалкую, що не навчилася їздити на велосипеді: тут всі, починаючи від 8 років і до 50, без винятку, їздять на велосипедах. Кожний господар обов'язково має свій велосипед». Велосипед — не розкіш і примха спортсмена, як у Радянському Союзі, а невід'ємна принада кожної культурної людини, — писала пропагандистська німецька преса [19, с. 3; 12, с. 2; 13, с. 4; 23, с. 2; 25, с. 4; 30, с. 4; 17, с. 2; та ін.].

Ці ідилічні велосипедні образи вигідно вирізнялися на фоні радянських газетних матеріалів, а тим паче на тлі довоєнної дійсності. З 1924 р. радянська преса цілеспрямовано святкувала збільшення обсягів продукції на Харківському, а згодом і Пензенському та Московському велосипедних заводах. 1928 р. СРСР виробив 10,8 тис. велосипедів, 1932 р. — 125,6 тис., 1937 — 540,7 тис., 1940 р. — 279 тис. [26, с. 22–23; 27, с. 362]. Але в масштабах країни цього все одно було мало, навіть для забезпечення потреб армії, силових структур і партії.

Найвище керівництво сталінської держави, за підписами Куйбишева та Молотова, ретельно розподіляло велосипеди по ринковому та позаринковому фондах. У рамках ринкового організаціям постачали велосипеди за попередніми заявками. Передовсім це були НКВС, прикордонна служба, відділи контролю збереженості народного господарства. Велосипеди постачали й партії для агітаторської роботи та спортивним організаціям для тренувань та пробігів, заводам для преміювання стахановців, державним лотереям. Ринковий фонд велосипедів передбачався для продажу населенню, однак цей ринок не був вільним. Документи за підписами згаданих лідерів партії ставили в пріоритет торгівлю

в індустріальних регіонах і великих містах. Москва, Ленінград, Харків отримували більше велосипедів на продаж, тоді як аграрні й середньоазійські республіки мали мізерний продаж [7, 8, 9, 10, 11, по всіх справах].

З 1934 р. в радянській пресі повторювалося, що велосипедом у Радянському Союзі вже нікого не здивувати, а разом із патефоном та радіо той упевнено зайшов у побут колгоспника [14, с. 4; 21, с. 6; 20, с. 4; 22, с. 4; 24, с. 3; та ін.]. Насправді ж велосипед усе ще залишався рідкістю, а ідея його використання для особистих потреб залишалася маргінальною, як у житті, так і на шпальтах.

Німеччина явно випереджала Радянський союз у виробництві велосипедів, як і мотоциклів та іншої моторизованої техніки. 1939 р. в цій країні налічувалося близько 20 млн велосипедів. Статистично, на кожну сім'ю припадало більше від одного велосипеда. Німеччина володіла 1,5 млн мотоциклів та 1,3 млн автомашин 1938 р. 1939 р., 45% усіх мотоциклів світу було вироблено в Німеччині. При цьому тільки 20% автомобілів були засобами індивідуального транспорту, тоді як інші використовувалися для комерційних потреб. Мотоцикл та велосипед слугували здебільшого приватним цілям і були цілком доступні для робітничого класу [3, с. 250, 259]. Тим часом в СРСР випуск мотоциклів і автомобілів перебував ще в зародковому стані. 1937 р. в СРСР випустили 13,1 тис. мотоциклів та 18,2 тис. автомобілів, на 1940 р. річний випуск зменшився приблизно вдвічі [26, с. 22]. Цьому багажеві довелося невдовзі зіткнутися під час війни.

Застосування велосипеда в німецькій армії було наслідком аналізу помилок використання велосипеда під час Першої світової війни. Про велосипед більше не думали як про транспорт, з якого на ходу можна стріляти, хоча до Першої світової включно тривали пошуки таких можливостей. Через те, що у великих велосипедних загонах було важко налагоджувати комунікацію, командування відмовилося від ідеї окремих велосипедних батальйонів. При цьому в обмеженій кількості велосипеди включили в рухомий склад практично всіх військових підрозділів. Погода та дорожні умови значно впливали на дієвість велосипеда, тому було визначено конкретні обставини для використання маневреності швидкого й легкого транспортного засобу. Зимою, в негоду, велосипеди перевозили на більшому транспорті [2, с. 117–124].

Вермахт мав велосипеди у складі всіх артилерійських, мінометних, кавалерійських, розвідувальних, зв'язкових полків, а також протитанкових рот. Велосипед активно використовували для кур'єрських завдань, прокладання телефонного та радіозв'язку. Найвище командування армії практично ніколи не користувалося велосипедом, маючи прерогативу моторизованого транспорту, але рядові військові могли долати тисячі кілометрів саме на велосипеді. Незважаючи на славу високотехнологічної армії, Вермахт насправді володів значно нижчою кількістю моторизованої техніки, ніж інші західноєвропейської армії. На етапі бліцкригу німецька армія просувалася радше за рахунок вдалого поєд-

нання різних типів мобільності й розподілу функцій. Вслід за страшним поступом повітряних і танкових сил, підтягувалися людські та матеріальні ресурси, — залізницею, вантажівками, кіньми та велосипедами. Німецька кінохроніка фокусувалася на авіації й танкових силах авангарду, однак знімки з тилу армії дуже часто містять у кадри велосипеди [2, с. 117–124].

Велосипед також активно використовували на фронті, однак в обмежених випадках. Негода, погане транспортне покриття ставали на заваді використанню велосипеда на території України. Велосипедна мобільність була важливою для встановлення окупаційної влади в містах та селах України. Цивільне населення України потерпало від обмежувальних заходів та податків окупаційної влади, що поширювалися на використання транспортних засобів [6, с. 19, 22–23, 47–48, 50, 77–78, 84, 86, 107]. При цьому місцеві мешканці застосовували стратегії обходу заборон на велосипедну їзду або ж переховування транспортних засобів від можливої експропріації.

Використані джерела та література:

1. Bissell D., Hannam K., Merriman P. *The Routledge Handbook of Mobilities.* / Ed. by P. Adey. 1 ed. London and New York : Routledge, 2017.
2. Fitzpatrick J., Fitzpatrick R. *The Bicycle in Wartime: An Illustrated History.* Revised ed. edition. Kilcoy, Qld.: Star Hill Studio, 2011.
3. König W. Adolf Hitler vs. Henry Ford: The Volkswagen, the Role of America as a Model, and the Failure of a Nazi Consumer Society // *German Studies Review.* Vol. 27. №. 2. 2004. С. 249–268.
4. Longhurst J. *Bike Battles: A History of Sharing the American Road.* Reprint edition. Washington : University of Washington Press, 2017.
5. Olive M., Edwards R. J., Evans C. *Operation Barbarossa 1941.* Stackpole Books, 2012.
6. Гончаренко О. М., Куницький М. П., Лисенко О. Є. Система органів місцевого управління на території райхскомісаріату «Україна» та «військової зони» 1941–1944 рр. // *Україна. Друга світова війна. 1939–1945.* Київ : Інститут історії України НАН України, 2014.
7. Державний архів Російської федерації (ДА РФ). Ф. Р5446. Оп. 14а. Спр. 630. Дело о производстве и распределении велосипедов в 1933 году. 1933 р. 6 арк.
8. ДА РФ. Ф. 5446. Оп. 15. Спр. 2630. О распределении велосипедов на I квартал 1934 года. 1934 р. 66 арк.
9. ДА РФ. Ф. 5446. Оп. 16. Спр. 1586. О распределении велосипедов внеыночного фонда на второй квартал 1935 г. 1935 р. 20 арк.
10. ДА РФ. Ф. 5446. Оп. 18. Спр. 1543. Переписка НКВнуторга и др. организаций об увеличении выпуска стиральной резины, о выделении велосипедов для выдачи премированным стахановцам. 1936 р. 87 арк.
11. ДА РФ. Ф. 5446. Оп. 25а. Спр. 8229. Дело о выделении для первоначального обучения мотоциклистов 2500 штук велосипедов. 1941 р. 6 арк.
12. В країні передової культури // *Кам'янські Вісті.* 6.11.1942.
13. Гонта С. Вперше в Німеччині // *Кам'янські Вісті.* 27.08.1942.
14. Два пробега советских велосипедистов // *Известия.* 17.05.1934.
15. Єкельчик С. *Український досвід Другої світової війни.* К : Медуза, 2020.
16. Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. Київ-Львів : Інститут історії України НАН України, 2003.
17. Колоніус. Наше майбутнє // *Дзвін.* 14.06.1942.
18. Курихин О. В. *История отечественных мотоциклов, 1899–1945 годы.* М. : Наука, 2007.

19. Люби́ мамо, Лі́да і ді́дусь! // Сумський вісник. 06.07.1942.
20. Людмирский Л. Вдоль границ СССР // Правда. 2.08.1937.
21. Москва-Киев-Москва на велосипедах // Правда. 6.04.1934.
22. На конвейере велосипед // Известия. 05.11.1933.
23. П. Б. Як живе німецький робітник? // Сумський Вісник. 07.12.1942.
24. Парад і демонстрація // Известия. 11.10. 1930.
25. Поддеретін А. Мої враження від Німеччини // Кам'янські Вісті. 09.05.1942.
26. Промышленность СССР. Статистический сборник. Госкомстат П81 СССР. М. : Финансы и статистика, 1988.
27. Промышленность СССР. Статистический сборник. М. : Государственное статистическое издательство, 1957.
28. Ремезова Н. Над Дунаем. Дорожные зарисовки // Последние Новости. 13.09.1943.
29. Скоростной велопробег // Правда. 06.06.1934.
30. Студинський О. Гастрольна подорож по Німеччині жіночого ансамблю // Нове українське слово. 18.12.1942.
31. Що й казати — багата країна. Дніпропетровці в Німеччині. З листа Андрія Артеменка // Дніпропетровська газета. 18.08.1942.

УДК: 94:323.2(430)

ЕТАПИ ПОДОЛАННЯ НАЦИСТСЬКОГО МИНУЛОГО У ФРН: ІСТОРИЧНИЙ ДИСКУРС

А. І. КУДРЯЧЕНКО,

доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України,
Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

У багатьох країнах, що пережили у ХХ ст. складні та суперечливі періоди, ведуться гострі дискусії й порушуються питання про те, чи треба долати тоталітарне минуле. Ці питання стали гострою проблемою для повоєнної Німеччини. Нині існує досить широке коло наукової літератури з цієї проблематики як у ФРН, так і в інших країнах. Це — роботи мислителів, таких як М. Гайдеггер, Ю. Габермас, К. Ясперс, а також відомих дослідників А. Ассман, В. Бергманна, Ш. Бергера, А. Борозняк, М. Бросцата, Н. Верт, П. Зайхеля, К. Зонтхаймера, Г. Кеніга, В. Любина, Г. Люббе, Е. Нольте, Г. Швана, Ю. Шеррер, Н. Фрайя, О. Ференбаха та ін. У працях цих та багатьох інших авторів глибоко досліджуються різні аспекти тягаря провини, сфери та етапи подолання обтяжливої спадщини Німеччини, фіксуються форми, в яких німецьке суспільство відновлює та оцінює образ гітлерівського нацистського режиму [1–4; 6; 7–11; 13; 15; 16].

Мета роботи: виділити основні особливості періодизації подолання нацистського минулого у ФРН в історичному дискурсі.

Визначення «подолання минулого» після Другої світової війни у (західно)німецькому суспільстві поклало місце ключового поняття політики й стало багатовимірним. Концептуалізації даної політики та відповідних за-

ходів щодо перебігу післявоєнних подій прислужився німецькомовний термін «Vergangenheitsbewältigung», котрий перекладається як «осмислення минулого», включаючи висновки з нього для сьогодення. Цей термін почали вживати у ФРН з середини 1950 рр. у контексті морально-теологічного погляду на політику в значенні індивідуального випробування самого себе і свого сумління. Він швидко перетворився на центральне поняття, що позначало загалом полеміку ФРН зі спадщиною нацистського періоду [14; 18].

Однак цей термін завжди зазнавав критики, адже він начебто передбачав, що минуле можна заднім числом змінити чи покінчити з ним. Були й інші концепти: «обробка минулого», «культура пам'яті», «політика щодо минулого», «політика відносно історії» тощо [19; 20]. Втім, термін «подолання минулого» є найдоцільнішим, оскільки охоплює весь спектр політичного, культурного, юридичного, наукового, педагогічного, естетичного і релігійного вимірів цієї проблеми. Він допомагає точніше позначити низку політичних і суспільних заходів, цілей і шляхів їх досягнення.

Важливою рисою післявоєнних років для Німеччини став дискурс щодо провини та її спокутування, початок якому поклав Карл Ясперс. Він опублікував 1946 р. найвідомішу зі своїх книг «Питання про вину», де рішуче виступив проти тези про «колективну провину» німецького народу й для обґрунтування своєї позиції вдався до глибокого аналізу сутності та типологізації провини. З огляду на складність усвідомлення серед співвітчизників власної відповідальності за злочини нацизму, К. Ясперс чітко диференціював основне питання книги. З цією метою він виділив чотири види провини: кримінальну, політичну, моральну та метафізичну [11].

Осмилення минулого в Німеччині було болісним, розтягнулося на кілька десятиліть і пройшло різні етапи по висхідній, зокрема й після приєднання східнонімецьких земель до ФРН 1990 р. Знаний фахівець із цієї проблематики, професор Гельмут Кеніг, слушно виділив чотири історичні періоди осмилення минулого. Їх він поділив, виходячи з обставин, за яких цей процес відбувався, та реальної глибини осмилення тягаря провини за нацистське минуле [3].

В такому контексті слушно визначити ці чотири періоди, їхні характерні відмінності й хронологічні межі. Доречним доповненням до цього є з'ясування широкого кола заходів відповідної політики та унаочнення глибини й результатів осмилення та подолання нацистського минулого у ФРН і тоталітарного поступу колишньої НДР.

У роки першого періоду — з кінця війни до створення ФРН та НДР 1949 р. — держави-переможниці визначили широкі заходи денацифікації, демократизації, демілітаризації й декартелізації суспільного буття як складових перетворень у переможений Німеччині. Вони стосувалися системи державного управління, юстиції, освіти, управління економікою та інших сфер. Для цієї фази характерні гострі

дебати щодо провини, під час яких теми націонал-соціалізму, знищення мільйонів людей обговорювалися з сильним морально-абстрактним ухилом.

Другий період становлять 1950-ті рр., коли до цієї політики долучилися нині й у майбутньому державні та політичні структури новопосталих ФРН і НДР. Засади державотворення значною мірою визначали спрямованість, обсяг та напрями перетворень, на них впливав і міжнародний контекст. Подолання минулого у ФРН мало двоїстість стратегії: німецька демократія в своїй політиці та самоідентифікації проводила чітку межу, вододіл між собою і націонал-соціалізмом; водночас чимало нацистських діячів та прихильників інтегрувалися у суспільство шляхом амністії й амнезії.

У Східній Німеччині складовими перетворень стали усупільнення засобів виробництва, позбавлення прав буржуазії та великих землевласників і розбудова робітничо-селянської держави, тим самим — розрив з фашизмом [17].

Третій період політиків Бонна в цій царині має визначення «довга хвиля» з 1960 по 1990 рр. У цій фазі негативне ставлення до нацистського минулого стало головним інтерпретаційним шаблоном політичної культури у ФРН. Протягом цих десятиліть відбулися зміна поколінь та широке усвідомлення глибини і масштабів злочинів німців нацистського періоду.

Четвертий період становить історія вже об'єднаної Німеччини, тобто період після приєднання до ФРН земель колишньої НДР та Західного Берліна. З відновленням державної єдності Німеччини пам'ять про націонал-соціалізм та Голокост, як і раніше, охоплює великий простір, але координати цієї пам'яті зазнали докорінних змін. Протягом періоду націонал-соціалізм із феномена сучасної історії все більше перетворюється на історичну подію минулого.

Таке членування, звичайно, допомагає не лише в загальній орієнтації. Викликає певні застереження дуже різна тривалість зазначених фаз. Природно, що існують інші періодизації, які ґрунтуються як на особливостях самого подолання тоталітарного минулого, так і на складових формування нової, демократичної політичної культури (західно)німецького суспільства.

Іншу періодизацію подолання минулого в історичному дискурсі ФРН можна розглядати шляхом розбивки і диференціації в межах виокремлених періодів. Приймавши загалом періодизацію процесів у ФРН щодо подолання тоталітарного минулого професора Г. Кеніґа, слід мати на увазі ключові передісторію та змістовне наповнення перебігу подій на кожному з етапів.

Так, розправа над лідерами нацизму ще не означала остаточної перемоги, або, як визначав професор Н. Фрай, «усі інші процеси за винятком Міжнародного трибуналу над головними обвинуваченими, наштотувалися з самого початку на реакцію ворожості і протесту» [7].

Новими важливими напрямками роботи останнього періоду з подолання минулого стали відшкодування жертвам нацизму, примусовим робітникам Тре-

того рейху, а також повернення майна і пограбованих культурних цінностей спадкоємцям тих репресованих євреїв, які постраждали від так званої політики «аризації». Відповідальними за проведення заходів були фонд «Взаєморозуміння і примирення» та Федеральне відомство центральних служб і невіршених питань власності. Робота з відшкодування охоплює питання щодо втрат як земельних ділянок та підприємств, так і творів мистецтва. Нині уряд ФРН та інші інституції виходять із того, що «Реституція майна — це більше, ніж повернення власності. Це повернення правосуддя, справедливості і людської гідності», які лягають у площину політики подолання минулого [5].

Отже, на всіх етапах були свої особливості, гострі, а то й знакові дискусії та відповідні заходи влади. На всі ці складові слід зважувати і брати до уваги слушні дослідження та напрацювання німецьких фахівців і науковців інших країн. Пройдений шлях осмислення тяжкого спадку минулого в Німеччині був болісним, він розтягнувся на кілька десятиліть і проходив по висхідній, зокрема й після приєднання східнонімецьких земель. Подолання нацистського минулого в сучасній ФРН перестали сприймати в нерозривному зв'язку з поняттям «німецький народ», воно трактується як критика конкретного політичного режиму. За такого підходу стали можливими виважені оцінки і пам'ять про національну історію, її гіркі періоди та громадський консенсус щодо визнання злочинів і винесення уроків з минулого. Для сучасної ФРН, як і для будь-якого іншого західного суспільства, ставлення до Голокосту є наріжним каменем пам'яті про Другу світову війну, виразним символом злочинів нацизму та центральною історичною подією ХХ ст. Пам'ять про злочини Другої світової війни, політика «подолання минулого» — це більш ніж піввікова традиція осмислення та інкорпорації Голокосту до німецького історичного нарративу.

Використані джерела та література:

1. Борозняк А. И. Жестокая память. Нацистский рейх в восприятии немцев второй половины ХХ и начала ХХІ века. М. : РОССПЭН, 2014. 350 с.
2. Ватлин А. Ю. Германия в ХХ веке. М. : РОССПЭН. 336 с.
3. Кёниг Г. Будущее прошлого. Национал-социализм в политическом сознании ФРГ. [Пер. с нем. Л. Ю. Пантинной]. М. : РОССПЭН. 2012. С. 13–14.
4. Любин В. П. Преодоление прошлого: Споры о тоталитаризме: Аналитический обзор. М. : РАН ИНИОН, 2004. 120 с.
5. Солошенко В. В. «Викрадене мистецтво» в структурі політики пам'яті Федеративної Республіки Німеччина». Проблеми всесвітньої історії. 2018. № 1 (5). С. 100–115.
6. Шеррер Ю. Германия и Франция. Проработка прошлого // Pro et Contra. 2009. Т. 13. № 3–4 (май — август). С. 89–108.
7. Bergmann W. Antisemitismus in der Bundesrepublik Deutschland. Ergebnisse der empirischen Forschung von 1946–1989. Opladen, 1991.
8. Brochhagen U. Nach Nürnberg. Vergangenheitsbewältigung und Westintegration in der Ära Adenauer. Hamburg, 1994.
9. Broszat M. Nach Hitler. Der schwierige Umgang mit unsere Geschichte. München, 1988.
10. Frei N. Vergangenheitspolitik. Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit. München, 1996.

11. Jaspers K. Die Schuldfrage. Heidelberg, 1946. 105 S. <https://tinyurl.com/y86vanfw>
12. Jeismann M. Auf Wiedersehen Gestern. Die deutsche Vergangenheit und die Politik von morgen, München, 2001.
13. Heft J. Zweierlei Erinnerung. Die NS-Vergangenheit im geteilten Deutschland. Berlin, 1998.
14. König H. Die Zukunft der Vergangenheit. Der Nationalsozialismus im politischen Bewußtsein der Bundesrepublik. Frankfurt am Mein : Fischer Taschenbuch Verlag, 2003. S. 5.
15. Nolte E. Der europäische Bürgerkrieg 1917–1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus. Berlin, Propyläen, 1987 (5. Auflage München (Herbig) 1997).
16. Reichel P. Vergangenheitsbewältigung in Deutschland. München, 2001.
17. Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik vom 6. April 1968 (in der Fassung vom 7. Oktober 1974). B. 1974.
18. Vergangenheitsbewältigung am Ende des zwanzigsten Jahrhunderts / Hrg. H. König, M. Kohlstruk, A. Wöll. Opladen — Wiesbaden, 1998.
19. Winkler H. A. Der lange Weg nach Westen. München, 2001. Bd. 2. 446 S.
20. Wolfrum E. Geschichtspolitik in der Bundesrepublik Deutschland. Der Weg zur bundesrepublikanischen Erinnerung, 1948–1990. Darmstadt, 1999.

УДК: 94.100:796(379.8):327.7

ІСТОРІЯ СПОРТУ СРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Є. В. ШАТИЛОВ,
магістр історії,

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Спорт, інституціоналізація якого розпочалася й швидко активізувалася ще в ХІХ ст., протягом останніх 100 років трансформувався з повсякденного хобі у серйозну індустрію, що впливає на сотні мільйонів людей по всьому світу. Він став об'єктом дослідження студій з соціології, педагогіки, права, економіки, менеджменту, навіть політології. Разом з тим, спорт рідко є головним об'єктом дослідження в історичній науці. Спорт в СРСР у другій половині ХХ ст. — не виняток: у Радянському союзі після Другої світової війни він став одним з ключових факторів позиціонування на міжнародній арені та формування іміджу держави, але досліджень, що розкривають цей феномен, небагато.

Метою даної розвідки є розкрити висвітлення історії спорту в СРСР у другій половині ХХ ст. в історіографії. Увагу зосереджено на основних гіпотезах та ідеях, які висловлювали дослідники стосовно трансформацій спорту в Радянському союзі між 1946 і 1991 рр.

Було зроблено кілька спроб проаналізувати історіографію проблеми в окремих дослідженнях. Так, Юрій Ворожко й Катерина Любіна вивчали історію спорту в Росії у ХІХ–ХХІ ст. Їм вдалося дослідити спорт у дореволюційний період, радянський до і після 1945 р., а також пострадянську добу. Історики ствер-

джують, що в радянський час навіть методологічні й технічні дослідження, що стосувалися спорту, зазнали помітного впливу ідеології та обов'язково містили мотиваційний контекст [1, с. 127]. Дослідження орієнтувалися на практичні завдання: довоєнні були розраховані на масового читача, а після 1945 р. обслуговували «спорт високих досягнень» [2, с. 119].

Спорт в СРСР у другій половині ХХ ст. дослідники почали розглядати ще до розпаду держави. Оскільки йшлося про реалії сьогодення, такі студії належали не до історичних наук, а до фізіології й спорту. Дослідження, переважно можна об'єднати у два великі тематичні блоки: 1) історичний поступ фізкультури в СРСР з акцентом на тому, що спорт став доступним усім громадянам, зростанні кількісних показників задіяних у системі фізкультури, досягненнях радянського спорту на міжнародній арені (С. Вінніков, Г. Деметер, В. Горбунов); 2) становлення й розвиток фізкультури в окремих радянських республіках — увага була приділена становленню спортивної системи після приходу радянської влади, поступовим стиранням регіональних особливостей та досягненню спільних тенденцій розвитку на всесоюзному рівні, при цьому констатувались актуальні проблеми на цьому шляху (С. Брусиловський, В. Царик). Переважно ці дослідження охоплювали довгий часовий проміжок від становлення радянської влади до сучасності. Характерною особливістю всіх цих робіт стало діалектичне зіставлення спорту в СРСР з одного боку і його ж у дореволюційний період та аналогічні практики в капіталістичних країнах, а також лінійність нарративу — прогрес радянської фізкультури, який розпочинався з нижньої точки, незмінно йшов угору і майбутнє теж прогнозувалось оптимістичним.

Паралельно з початком осмислення історії вітчизняного спорту в самому СРСР успіхи атлетів соцтабору привертати увагу зарубіжних дослідників. У 1960–1970-х рр. на зміну класичній школі, яка концентрувалася на публічній владі, державних інституціях, прийшла школа «ревізіоністів», котрі висвітлювали проблеми соціальної історії й ідеології в СРСР. Такий поворот зумовив і появу двох класичних праць з історії спорту в СРСР. «Sport in Soviet Society» Джеймса Ріордана, котрий змістив акценти у сприйнятті радянського спорту за кордоном. Це перша праця, де комплексно розглядалась історія спорту в СРСР від теоретичних розробок корифеїв більшовизму і до 1970-х рр. Дж. Ріордан визначив мотивацію комуністичного керівництва як основу трансформацій у радянській фізкультурі: спорт уявляли спочатку як засіб підтримки гігієни та здоров'я, пізніше — як утилітарний метод мобілізації на робітничому фронті, в післявоєнну добу спорт став одним з головних способів СРСР заявляти про себе на міжнародній арені [7, с. 9]. Американський дослідник щиро вважав радянську спортивну систему надзвичайно ефективною, а другу половину ХХ ст. — її найвищою точкою розвитку. Роберт Едельман продовжив напрям, який намітив Дж. Ріордан: зосередився на видовищних, масових видах спорту, котрі, за

його концепцією, забезпечували як «левоу частку» уваги до спорту всередині країни, так і реноме радянського спорту за кордоном. Р. Едельман провів паралелі Олімпійського руху з комуністичною ідеєю та прийшов до висновку, що в багатьох аспектах вони надзвичайно подібні. Це, на його думку, пояснювало, чому СРСР робив таку ставку на перемогу в неофіційному медальному заліку кожного з великих міжнародних форумів [6, с. 17]. Ці концепції відіграли велику роль у дослідженнях історії радянського спорту другої половини ХХ ст. в пострадянських країнах. Із вагомих зарубіжних праць варто згадати «Спорт в СРСР» Майка О'Махоуні. Історик мистецтва, він подав історію радянської фізкультури в контексті еволюції візуальних матеріалів (картин, монументального мистецтва й архітектури, кінематографу, карикатури тощо). В політиці щодо спорту СРСР приділяв велику увагу видовищу і застосовував добре перевірені символи та іконографічну систему, яка відсилає до традицій східноєвропейського мистецтва, модернізму, авангарду [5, с. 22].

Після розпаду СРСР дослідники зосереджувалися на традиційних темах, характерних для радянської доби, зокрема на дослідженні розвитку спорту в другій половині ХХ ст. у окремих регіонах (варто відзначити роботи А. Гуменюка, А. Валеєва), поширення практики занять спортом серед різних категорій цільової аудиторії: молоді, призовників (праці М. Лукаша, З. Кузнецова), проте з'являлись і нові напрями досліджень. Історики активніше почали досліджувати історію спорту СРСР. Вони вдалися до аналізу проблематики пропаганди в радянському спорті — однією з найґрунтовніших робіт про це є праця Олени Істіягіної-Єлісеєвої та Катерини Барієнікової, які розглядали цей феномен (протягом 1945–1991 рр.) та його інструменти в медіа (пресі, радіо, телебаченні, мистецтві тощо) [3, с. 54–55]. Заслуговують на увагу також праці, присвячені ролі Олімпіади 1980 р. у формуванні іміджу СРСР за кордоном, які належать Івану Корнеєву [4, с. 39]. Ще одним новим напрямом стали розвідки, присвячені окремим видам спорту та їх ролі в позиціонуванні СРСР на міжнародній арені, зокрема шахам (феномен їхньої політизації та важливі функції в системі радянської пропаганди розкривав Є. Левін), автомобільному спорту (В. Доронкін, А. Лямін), додатково до футболу або хокею, значення яких визнавали ще радянські дослідники, такі як Є. Мельников та І. Макарецв.

Отже, історія спорту в СРСР у другій половині ХХ ст. не стала поширеним історіографічним сюжетом. Пострадянський період значно розширив перелік тем та ідей досліджень, зокрема історики залучили до своїх інструментів новітні методи соціальної історії.

Використані джерела та література:

1. Ворожко Ю. В., Любина Е. С. Историография истории российской науки в сфере физической культуры и спорта: тенденции и проблемы развития // Омский научный вестник. № 4. 2010. С. 125–128.

2. Ворожко Ю. В., Любина Е. С. Развитие российской науки в сфере физической культуры и спорта в 1960–1970-е годы // Омский научный вестник. № 1. 2011. С. 119–122.
3. Истиягина-Елисеева Е. А., Бареникова Е. Е. История спортивной пропаганды в СССР в период 1945–1991 гг. // Вестник спортивной науки. 2015. С. 54–57.
4. Корнеев И. Е. Олимпиада-80 в советской пропаганде: сотрудничество и конфронтация в международной спортивной политике 1975–1989 // Вестник РГГУ. Серия «Политология. История. Международные отношения». 2017. Вып. 1. С. 39–44;
5. О'Махоуни М. Спорт в СССР. Физическая культура. Визуальная культура. М. : Новое литературное обозрение, 2010. 304 с.
6. Эдельман Р. Серьезная забава: история зрелищного спорта в СССР. М. : Советский спорт, 2008. 400 с.
7. Riordan J. Sport in Soviet Society. Cambridge : University Press, 1980. 435 p.

УДК: [94(477)-054.72:329.17:316.658.4]«1950/1990»(045)

НАПРЯМКИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ (КІНЕЦЬ 1950 — ПОЧАТОК 1990-Х РР.)

К. В. АКІМЕНКО,
магістр історії,

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

І. С. ТАРНАВСЬКИЙ,

доктор історичних наук, професор,
*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*

Інформаційна політика націоналістичних організацій української діаспори була стратегічною сферою їхньої діяльності. Вона охоплювала продукування, використання, багатовекторне розповсюдження інформації, сприяння розвитку комунікаційної сфери для забезпечення громадсько-політичної діяльності. Дослідження досвіду націоналістичних організацій щодо використання інформаційних ресурсів для збереження в діаспорі національної ідентичності та лобювання національних інтересів на міжнародній арені нині є актуальним для створення ефективної сучасної української інформаційної політики.

На жаль, інформаційна політика націоналістичних організацій української діаспори не стала об'єктом комплексного дослідження. Частково її розглядали науковці, які вивчали міжнародну діяльність та аналізували стратегію національно-визвольної боротьби ОУН, зокрема А. Камінський [7, 8], О. Сич [13], Ю. Недужко [10], О. Ярошинський [19].

Мета дослідження — визначити напрямки та засоби реалізації інформаційної політики націоналістичних організацій української діаспори.

Український націоналістичний рух у діаспорі через ідеологічні розбіжності був представлений окремими самостійними організаціями: Закордонні Частини (ЗЧ) ОУН, ОУН (мельниківці), ОУН (за кордоном) та підпорядкованими їм об'єднаннями політичного, громадського, культурно-освітнього спрямування. Напрямки їхньої інформаційної політики були аналогічні, проте їх зміст дещо відрізнявся залежно від обраної стратегії визволення українського народу. За їх реалізацію відповідали Провід ОУН, спеціальні референтури інформації та пропаганди, пресових і видавничих справ. За об'єктами, на які спрямовувалася ця політика, можна умовно виділити чотири її основні напрямки: діаспорний, зовнішньо-український, міжнародний, антирадянський [18, с. 318].

Перший напрямок був зосереджений на закордонних українцях у західних демократичних державах як на основній базі націоналістичних організацій. На внутрішньо-організаційному відтинку головним завданням було своєчасно інформувати членство про політику проведут шляхом розповсюдження матеріалів з його рішеннями. За допомогою видання інформаційних бюлетенів і публіцистичних видань ОУН транслювала свою ідеологію та визвольно-державницьку стратегію. Наукові аналітичні матеріали про природу української нації й націоналізму поглиблювали знання про український визвольний рух [17, с. 76]. Вони виконували мобілізаційну функцію для дотримання позитивної динаміки приросту кадрів.

Ідеологія трьох ОУН значно змінювалася в умовах еміграції: ОУН(з) і ОУН(м) поступово переходили на демократичні позиції та дотримувалась стратегії мирної революції, а ЗЧ ОУН відстоювала план революційно-збройної боротьби. Конкуренція ідеологій породжувала інформаційні війни на сторінках преси, з взаємними обвинуваченнями та доведенням помилковості поглядів протилежної сторони. Завданням інформаційної політики в такому контексті була пропаганда, яка зрозуміло тлумачила ідеї організації і привертала нових прихильників.

ОУН володіла актуальною інформацією про політику радянської влади, через це сприяла задоволенню інформаційних потреб закордонних українців щодо життя в СРСР. Оприлюднювалися відомості про становище опозиційних сил і репресивні заходи проти них, аналізувалися перспективи виникнення національно-визвольного руху та можливості взаємодії з ним діаспори. Для реалізації цих завдань було створено спеціальні видання: «News from Ukraine», «The Ukrainian review» та ін.

Інформаційна політика ОУН передбачала заходи щодо збереження національної ідентичності й формування історичної пам'яті. Колективні уявлення про минуле та практика культурних традицій консолідували українські громади, наділяли їх членів почуттям духовної спорідненості. Найкориснішими були про-

пагандистські масові акції, присвячені визначним особам чи подіям української історії [18, с. 321]. Безперечно, значна увага приділялася саме історії ОУН та її видатним діячам, що сприяло виникненню певних національних ідеалів [12]. Націоналістичні видання були наповнені статтями з історії України всіх періодів, у яких домінувала державницька лінія, доводилася самотність української нації, її культури та традицій [4, с. 242].

Другий напрямок інформаційної політики був орієнтований на українців на території УРСР як на авангардну силу національно-визвольного руху. Через установлені контакти з населенням на батьківщині націоналісти передавали відомості про антирадянську боротьбу української еміграції, в формі підпільних видань розповсюджували ідеологічні матеріали та видані за кордоном твори дисидентів. ОУН намагалася забезпечити українців інформаційними матеріалами про реальні події у світі та СРСР [14; с. 168]. Також розповсюджувалися публікації, які доводили легітимність створення національної держави, спонукали мешканців перейти на антирадянські позиції. В цьому контексті можна виділити деякі відмінності між фракціями ОУН. Інформаційна політика ОУН(м) і ОУН(з) була орієнтована на підтримку суспільної антирежимної динаміки: формування національної свідомості, політичної культури, незалежної суспільної думки. ЗЧ ОУН була прихильником відновлення підпільної боротьби, підготовки збройного-політичного виступу. Втім, така діяльність не завжди була успішною, про що свідчить значна кількість документів КДБ УРСР про викриття подібних дій [5, с. 167–171].

Третім напрямком була міжнародна інформаційна політика. Вона презентувала загальні прагнення української нації й намагалася показати актуальність визвольної боротьби на території України та в еміграції. ОУН відстоювала позицію про невизнання УРСР як форми державності українців. Націоналісти апелювали до історичних фактів реалізації державницьких прагнень українців у 1917–1921 рр., коли радянська влада окупувала УНР. Керівництво УРСР не представляло інтереси української нації (в тому числі в ООН), а було сателітом центрального більшовицького керівництва.

Через міжнародні організації ОУН проводила пропагандистські та роз'яснювальні кампанії. Проте слабкою ланкою була відсутність єдиного представництва української нації й націоналістичного руху та міжнародного інформаційного бюлетеню іноземними мовами. Націоналістичні організації сприяли появі та виданню різними мовами за кордоном творів українських дисидентів. ОУН ініціювала масові надсилення звернень до керівників держав, де проживали українці, та міжнародних організацій (передусім ООН) з метою донести інформацію про негативні аспекти політики радянської влади та політичні репресії.

Четвертий напрямок інформаційної політики мав на меті дискредитувати СРСР. Через доступні інформаційні ресурси ОУН транслювала своє переконання, що СРСР є колоніальною тоталітарною імперією, яка обмежує

право націй на самовизначення. В цьому контексті була важливою діяльність в Антибільшовицькому блоці народів, через який встановлювалися зв'язки з міжнародними організаціями та світовими лідерами. ОУН намагалася схилити керівництва держав до підтримки національно-визвольних рухів в СРСР і тиску на радянську владу, щоб та дотримувалася прав людини [9]. На міжнародних форумах доповідали про репресивні заходи комуністичної партії проти дисидентів та засуджували політику створення «єдиного радянського народу», яка знищувала національно-культурні особливості українців [3]. Інформування проводилося через публіцистичні видання «ABN Correspondence», «The WACL Bulletin», «The Ukrainian Quarterly» та ін. Лейтмотивом публікацій було протиставлення ідеалістичної націоналістичної ідеології збанкрутілому комуністичному матеріалістичному світогляду.

Важливим аспектом діяльності в цьому напрямку була боротьба з радянською агентурою. В країнах західних демократій остання проводила дезінформацію, фальшувала факти української визвольної боротьби, дискредитувала очільників націоналістичного руху шляхом видання публікацій у місцевій пресі країн поселення українців (публікації підроблених біографій керівників українських націоналістів, нагадування про співпрацю з нацистським режимом та антисемітські прояви). ОУН намагалася оперативно реагувати й спростовувати подібні закиди [14; с. 168, 170].

Отже, Український націоналістичний рух проводив політику створення ефективного інформаційного простору в чотирьох площинах: у діаспорі, на території України, на міжнародній арені й на антирадянському напрямку. Інформаційну політику реалізовували за допомогою виступу на міжнародних форумах різного рівня, міжнародних інформаційних кампаній, масових пропагандистських акцій, видання ідеологічних матеріалів та часописів. Втім, через активну протидію радянських спецслужб, особливо на території УРСР, така діяльність не завжди була успішною.

Використані джерела та література:

1. VI Делегатська конференція Організації українських націоналістів за кордоном (ОУНз). Мюнхен, 1980.
2. АБН в світлі постанов Конференцій та інших матеріалів з діяльності 1971–1975 рр. Мюнхен : Видання ОУН, 1982.
3. Акції з приводу 50-тиріччя СССР і конференції «Європейської безпеки». Бюлетень Проводу ОУН. 1972. Ч. 3 (11). С. 33–34.
4. Восьмий Великий Збір Організації Українських Націоналістів. Мюнхен : Видання ОУН, 1991.
5. Даниленко В. М. Влада УРСР і закордонні українці (1950–1980-ті рр.): Документи і матеріали. К. : Смолоскип, 2017.
6. Два етапи. Матеріали П'ятого і Шостого Великих Зборів Українських Націоналістів. Париж, 1966.
7. Камінський А. Край, еміграція і міжнародні закуліси. Манчестер : Видання Політичної Ради ОУН(з), 1982.
8. Камінський А. Від насильної до мирної революції. Нью-Йорк : Видання Політичної Ради ОУН(з), 1996.

9. Конференції АБН, ЕРС і наші завдання на зовнішньому відтинку. Бюлетень ОУН у Великій Британії. 1986, січень. Ч.1 (117). С. 8–9.
10. Недужко Ю. 2008. Боротьба української діаспори за демократію та державну незалежність України (кінець 70-х — початок 90-х років ХХ століття) // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Історичні науки. Вип. 11. С. 90–112.
11. П'ятий Великий Збір Організації Українських Націоналістів, 1975. Мюнхен : Видання ОУН.
12. Сидоренко Є. Головні річниці на 1985-ий рік для особливого відзначення кадрами ОУН, системою ОУВФ. Бюлетень Проводу ОУН. 1985, січень. Ч. 24. С. 25–26.
13. Сич О. Інституційна характеристика зовнішньої політики Закордонних Частин ОУН // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Вип. 39. 2010. С. 29–34.
14. Сьомий Великий Збір Організації Українських Націоналістів. Мюнхен : Видання ОУН, 1988.
15. Україна — спільне добро всіх її громадян. Матеріали VII-го Великого Збору Українських Націоналістів. 1971. Париж; Балтимор : Смолоскип.
16. Четвертий Великий Збір Організації Українських Націоналістів. Мюнхен : Видання ОУН, 1969.
17. Шоста Конференція ЗЧ ОУН. Мюнхен : Видання ОУН, 1964.
18. Шостий Великий Збір Організації Українських Націоналістів. Мюнхен : Видання ОУН, 1984.
19. Ярошинський О. Стратегія визволення рідного народу та відновлення державної незалежності України в теорії лідерів ОУН(б): кінець 1950-х — 1980-ті рр. // Гілея: науковий вісник. 2016. Вип. 109. С. 85–90.

УДК: 94(4/9)

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ В БРАЗИЛІЇ ЩОДО РЕПРЕСИВНИХ ЗАХОДІВ ВІЙСЬКОВОГО РЕЖИМУ (1964–1985 РР.)

М. В. ЖОГА,
магістр історії,

Державна установа «Інститут всевітньої історії НАН України».

Коли ми стикаємося зі всіма питаннями військової диктатури в Бразилії, то наражаємося на проблеми, які можуть бути актуальними для багатьох країн світу, зокрема й для України. Одні з таких питань, котрі залишаються на сьогодні не до кінця зрозумілими: як можна зберегти пам'ять про тяжкі події минулого, пов'язані з неправдивістю й порушенням прав людини, а також, як у таких умовах забезпечити право на історичну пам'ять на демократичній основі. Проте у вітчизняній науці проблематика, що стосується політики пам'яті в Бразилії щодо репресій військового уряду є недостатньо висвітленою. Тому наша мета визначити ключові особливості політики пам'яті в Бразилії.

Військова диктатура в Бразилії тривала 21 рік з 1964 по 1985 рр., та охоплювала п'ять мандатів президентів-військових, за цей період було прийнято 16 інституційних актів — правових механізмів, які змінювали конституцію в бік розширення повноважень військового уряду, впроваджуючи цензуру, політичні переслідування, придушення конституційних прав, тотальну від-

сутність демократії та репресії проти тих, хто був проти режиму. Диктатура в Бразилії розпочалася з військового перевороту 31.03.1964, в результаті якого усунули президента республіки Жоао Гуларта і під тиском військових представників Національного конгресу висунули та обрали на посаду президента республіки маршала Кастело Бранко. Військова диктатура в Бразилії тривала до обрання демократичного президента Танкредо Невеса 1985 р. [2]. За різними даними, піком терору військових був період з 1969 по 1978 рр.

Протягом 1967 та 1968 рр. опір диктатурі значно зріс, усе розпочалося зі студентського руху, який залучав до вуличних демонстрацій робітників середнього класу. Найбільшого розмаху набули страйки металургів у містах Контагеме та Осаско. Проте подія, котра обурила суспільство, відбулась у березні 1968 р. під час демонстрації проти закриття студентського ресторану в Ріо-де-Жанейро, коли військова поліція вбила студента Едсона Луїса [5].

Поліцейське насильство над людьми, зокрема студентами, в Ріо-де-Жанейро досягло апогею 21.06.1968 й отримало назву «кривава п'ятниця». Під час цих подій десятки протестувальників зазнали поранень і четверо загинуло. У відповідь на це в червні того самого року відбулася найбільш масова демонстрація окресленого періоду, яка отримала назву «100 тисяч березня» й змусила уряд вести переговори зі студентами.

Коли репресії зробили мирні заходи нездійсненними, почалися перші збройні партизанські акції. 07.03.1968 командування Народного революційного авангарду сприяло першому з серії 370 пограбувань банків, які різні міські партизанські угруповання здійснювали аж до 1970 р. Спочатку апарат міліції був не готовий боротися з цими підпільними діями, але незабаром репресії почали набирати обертів. І 12.10.1968 в Сан-Пауло поліція заарештувала майже 1000 студентів, які брали участь у Конгресі ООН.

Згідно з книгою «Право на пам'ять і правду» [1], виданою спільно зі Спеціальним секретаріатом з прав людини при Президентові республіки 2007 р., 475 бойовиків [5] загинули під тортурами або їх смерть імітували як самогубства у в'язницях. Ця кількість може бути значно більшою, якщо взяти до уваги територіальне розширення Бразилії, відсутність статистичного складання й кількість вимог, що стосувалися компенсації з боку недавніх бойовиків, селян і робітників та без урахування списку зниклих безвісти й тих, чії родини не заявляли про зниклих безвісти родичів, які перебували в тих-таки в'язницях.

Згідно з опитуванням, яке провела Спеціальна комісія щодо загиблих і зниклих безвісти внаслідок політичних переслідувань у Бразилії, відомо щонайменше про 50 тис. людей, заарештованих лише в перші місяці військової диктатури й про ще близько 20 тис. бразильців, які пройшли через катування у в'язницях. Окрім того, треба згадати про 737 підсудних і 10 тис. потерпілих на стадії розслідування в 707 позовах за злочини проти національної безпеки.

І це, не кажучи про тисячі незареєстрованих політичних в'язнів, чотири зафіксовані смертні вироби, а також приблизно 130 заборонених людей і 4862 особи, які були заборонені й вигнані, та сотні вбитих селян. Модель переходу наприкінці диктаторського періоду полягала у прийнятті в Бразилії закону про амністію щодо відповідальних осіб.

Основним законодавчим актом, який став фундаментом для викриття репресивних заходів військового режиму та забезпечення сталої політики пам'яті про ці події, є «Закон про амністію № 6683» [4], який прийняв у Бразилії 28.08.1979 тодішній військовий президент Жоао Фігейредо, метою якого було надати: ст. 1) амністію всім, хто з 02.09.1961 по 15.08.1979 скоїв політичні злочини або був пов'язаний з фальсифікацією виборів, тим, хто утискав їхні політичні права, та працівникам адміністрації, пов'язаним із державною владою, а також слугам законодавчої та судової влади, військовим та профспілковим лідерам і представникам, покараним на основі інституційних і додаткових актів. Амністія принесла користь тисячам людей, понад півсотні в'язнів було звільнено зразу після введення закону. Амністію можна схарактеризувати як акт соціального (а не індивідуального) прощення.

Проте після багатьох років мовчання в Бразилії з метою знайти відповіді на нерозв'язані питання періоду диктатури й особливо — місця поховання зниклих жертв був прийнято закон № 12,528, який санкціонувала президент Ділма Русеф 18.11.2011. Цей закон започатковував «Комісію правди», метою якої було створити під головуванням цивільної палати Республіки «Національну комісію з встановлення істини», яка мала вивчати й уточнювати серйозні порушення прав людини протягом періоду, встановленого в статті 8 «Закону про перехідні конституційні положення», щоб реалізувати право на пам'ять та історичну правду та сприяти національному примиренню.

Комісія проаналізувала порушення прав людини між 1946 та 1988 рр., але найбільшу увагу було зосереджено на 1964–1985 рр. Метою комісії було прояснити порушення прав, забезпечити право на пам'ять і правду та сприяти національному примиренню без покарання, унеможливаючи бажання реваншизму військових. Утім, згідно з даними, які надала Національна комісія правди, було вбито 191 бразильця, який чинив опір диктатурі, 210 зникли безвісти й 33 тіла знайдено. Загалом 434 бойовики загинули та зникли безвісти. А 337 агентів державних репресивних органів були визначені відповідальними за тортури та вбивства.

Основні права, систематично порушені під час воєнної диктатури, закріплені в статті 5 Федеральної конституції від 1988 р., в якій і на сьогодні права людини мають велику національну та міжнародну підтримку [2]. Варто також додати, що концепцію й правила щодо перехідного правосуддя було створено в рамках Організації Об'єднаних Націй через Раду Безпеки 2004 р., як захід, що надається урядам країн поза диктаторськими режимами [6].

Отже, пам'ять — це основне право особистості. А обов'язком закону є встановлення єдиних правил і гарантій. Тому розвиток у суспільстві правових інститутів для забезпечення дебатів для віднайдення правди та притягнення винних до відповідальності можуть запобігати новим трагедіям.

Використані джерела та література:

1. Brasil. Secretaria Especial dos Direitos Humanos. Comissão Especial sobre Mortos e Desaparecidos Políticos. Direito à verdade e à memória: Comissão Especial sobre Mortos e Desaparecidos Políticos / Comissão Especial sobre Mortos e Desaparecidos Políticos — Brasília : Secretaria Especial dos Direitos Humanos, 2007. 400 p. URL : <https://tinyurl.com/y84hbmyu>
2. Constituição Da República Federativa Do Brasil. Texto consolidado até a Emenda Constitucional nº 64 de 04 de fevereiro de 2010 Brasília — 2010. URL : <https://tinyurl.com/y9euoa6x>
3. Ditadura Militar no Brasil» em Só História. Virtuuous Tecnologia da Informação, 2009–2020. Consultado em 08/04/2020 às 16:12. URL : <https://tinyurl.com/ycd3mhsu>
4. O presidente da república: Faça saber que o Congresso Nacional decreta e eu sanciono a seguinte Lei: <https://tinyurl.com/phuyjpy>
5. Sobre o projeto portal memórias da ditadura. URL : <https://tinyurl.com/ycg786ue>
6. UN Security Council — The rules of Law and transitional justice in conflict and post conflict societies. Report Secretary General S/2004/616. URL : <https://tinyurl.com/yblo2dbb>

УДК: 94 (7/8):(721)«1968»

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ ТА СУСПІЛЬНОГО СПРИЙНЯТТЯ СТУДЕНТСЬКИХ ПРОТЕСТІВ 1968 Р. В МЕКСИЦІ

О. В. БУЛКА,

магістр історії,

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Студентський протестний рух Мексики, який діяв з липня по грудень 1968 р., вважається однією з найважливіших подій другої половини ХХ ст. в Мексиці, як у суспільній пам'яті, так і в національній історії. 1968 р. світом прокотилася хвиля масштабних студентських та загальногромадських протестів. Серед них події в Мексиці вирізнялися тим, що значно вплинули на подальший політичний розвиток країни, тоді як у більшості інших країн вони віддзеркалилися переважно в культурі та мистецтві, а також тим, що дуже довго правда про ці події не була відома суспільству через відмову влади проводити розслідування. Саме цим, на нашу думку, і обумовлено актуальність даного дослідження як у світовому контексті, так і для України у зв'язку з трагічними подіями 2014 р. та їх розслідуванням.

Метою даної роботи є простежити трансформацію політики пам'яті та суспільного сприйняття подій 1968 р. в Мексиці.

Між 1929 і 2000 рр. в Мексиці панував режим на чолі з Інституційно-революційною партією (PRI), котрий часто характеризують як «м'який авторитаризм». У 1960-х — 1970-х рр. система влади працювала шляхом розгортання складної мережі хабарництва, насильства, примусу, підтасувань виборів та цензури, що викликало невдоволення і протести населення [2].

1968 р. Мексика мала приймати Олімпійські ігри й тодішній мексиканський президент Густаво Діас Ордас, вважаючи цю подію надзвичайно важливою для міжнародного іміджу своєї країни, мав тверді наміри не допускати протестів за будь-яку ціну. Влітку 1968 р. розпочався найбільший антиурядовий протест у столиці Мексики, основною рушійною силою якого були студенти місцевих університетів. 02.10, за 20 днів до початку Олімпіади, в Мехіко на Площі трьох культур у районі Тлателолько зібралося близько 10 тис. студентів. Їх оточили тисячі солдат з бронетехнікою. Лише 2001 р. було підтверджено, що в натовпі перебували й десятки урядових агентів-провокаторів, а також снайпери на будівлях [2]. О шостій вечора почалася стрілянина. Навіть на сьогодні немає точних даних про кількість жертв. Офіційна цифра в 30 загиблих, яку надав уряд, вважається заниженою, називаються дані від 150 до 300 загиблих. Багатьох учасників протестів було заарештовано та ув'язнено. Відтоді події 1968 р. в Мексиці пройшли через трансформацію як офіційного, так і суспільного сприйняття й пам'яті про них [1, р. 8].

Кілька десятиліть протести 1968 р. дуже рідко висвітлювалися як у спогадах, так і в працях з мексиканської історії через відмову влади визнавати свою провину в трагедії й тотальне замовчування будь-яких її подробиць. Позиція мексиканської влади полягала в тому, що саме протестувальники першими відкрили вогонь у бік урядових військ, тож ті вимушені були захищатися з застосуванням сили.

Позиція уряду почала поступово змінюватися 1970 р. з обранням наступним президентом Луїса Ечеверрі Альвареса, який 1968 р. був міністром внутрішніх справ і прагнув не асоціюватися з Г. Діасом Ордасом, котрого вважав повністю відповідальним за трагедію. Між 1969 та 1977 рр., засоби масової інформації повідомляли про щорічні акції вшанування трагедії 02.10, описуючи її як «різанину», «злочин», «трагедію Тлателолько», «один з найтемніших епізодів в історії Мексики». 1972 р. в кількох містах країни вперше відбулися марші пам'яті тих подій, а 1977 р. перша така демонстрація пройшла в столиці. З того часу в Мексиці з'явився суспільний дискурс під назвою «пам'ять про заперечення урядових репресій» [1, р. 10]. З 1970 по 1973 рр. активісти, які потрапили до в'язниці за участь у русі, разом з журналістами та науковцями розпочали історичну реконструкцію подій 1968 р. 1979 р. дискурс пам'яті про заперечення урядових репресій вперше пролунав у стінах будівлі мексиканського парламенту, коли ліві опозиціонери назвали дії тодішнього уряду кримінальним зло-

чином, а самі протести — наріжним каменем і вододілом новітньої історії Мексики [1, р. 11]. Тим не менше, більшість депутатів партії влади підтримували офіційну позицію щодо протестів ще дуже довго.

01.09.1993 за ініціативи лідерів студентських протестів 1968 р. було створено незалежну Комісію правди. Ця комісія не змогла дістати доступ до урядових архівів, бо уряд стверджував, що до їх оприлюднення має минути 30 років. За цих обставин комісія надала свій звіт 16.12 того ж року, давши повну ідентифікацію 40 загиблих у трагедії. 02.10.1997 Палата депутатів парламенту Мексики проголосувала за створення особливої слідчої комісії, однак уже в грудні 1998 р. вона завершила роботу через те, що її члени не змогли досягти консенсусу [1, р. 15]. Проте обидві комісії змогли зібрати й оприлюднити велику кількість доказів і матеріалів, що стосувалися трагедії Тлателолько та доводили провину тодішнього уряду. 1998 р. на мексиканському телебаченні вперше транслювали програму про студентський протестний рух у Мексиці.

Важливим моментом у політиці пам'яті про рух 1968 р. став прихід до влади опозиційної до PRI правої Партії національної дії (PAN) 2000 р. 27.11.2001 новий президент Мексики Вісенте Фокс, що був представником PAN, офіційним указом створив Офіс спеціального прокурора з історії суспільних і політичних рухів для відкриття двох основних напрямків розслідування (правовий та історичний) стосовно репресій авторитарного режиму проти учасників опозиційних рухів [1, р. 17]. 2006 р. спеціальна прокуратура відкрила кримінальну справу проти колишнього президента Луїса Ечеверії Альвареса та ще семи колишніх функціонерів і військових, звинувачених у геноциді й незаконному позбавленні волі. Однак через недостатню кількість доказів та постанову апеляційного суду їх виправдали та випустили з-під варті.

2002 р. студентський рух 1968 р. було включено до мексиканських шкільних підручників історії. Вперше його визнали як важливу частину національної, офіційної й академічної історії. 2007 р. за участі мексиканського уряду при Національному автономному університеті Мексики та в районі Тлателолько було відкрито меморіал, присвячений руху 1968 р.

2011 р. Палата депутатів мексиканського парламенту абсолютною більшістю голосів прийняла пропозицію про оголошення 02.10 пам'ятною датою для всієї нації. Також на знак жалоби на півроку було вирішено опустити державний прапор на школах та громадських будівлях і на консульствах та посольствах Мексики за кордоном [1, р. 18].

На сьогодні в Мексиці студентський рух 1968 р. став однією з найважливіших подій XX ст. Опитування, проведене в серпні 2007 р., показало, що трагедія Тлателолько стала третьою найвідомішою датою в історичному календарі країни (36,2%) після початку війни за незалежність (49%) та початку мексиканської революції (39,8%). Опитування 2008 р. показало, що для 64% опита-

них студентський рух асоціювався саме з датою 02.10 та репресіями проти студентів [1, р. 20].

Отже, можемо зробити висновок, що в Мексиці відбулася значна трансформація офіційної політики пам'яті та суспільного сприйняття трагедії 1968 р. — від повного невизнання своєї провини та замовчування тих подій з боку влади країни, поодиноких згадок у змі й нечисленних маршів пам'яті до відзначення на найвищому офіційному рівні, створення меморіалів і внесення цієї трагедії до підручників з історії Мексики. Така еволюція у ставленні до студентського руху 1968 р. стала можливою завдяки активній діяльності громадськості, зокрема безпосередніх учасників тих подій, а також завдяки опозиційним партіям як лівого так і правого політичного спектру. Слід також зазначити, що чим довше замовчують такі трагедії, тим важче стає встановити істину та покарати винних.

Використані джерела та література:

1. Allier-Montaño E. Memory and History of Mexico '68 // European Review of Latin American and Caribbean Studies. 2016. № . 102 October. P. 7–25. URL : <https://tinyurl.com/ybqmg4ht>
2. Booth W. 1968: An End and a Beginning for Mexico. URL : <https://tinyurl.com/y6up2yxt>

УДК: 94(410)

БРИТАНСЬКА ПОЛІТИКА ЩОДО УКРАЇНИ В ПОСТЫПОЛЯРНИЙ ПЕРІОД (1991–2010 рр.)

Д. І. ІВАНОВ,

магістр історії,

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Після розпаду Радянського Союзу перед західними державами постала необхідність інтегрувати нові незалежні держави в євроатлантичну систему колективної безпеки. Майбутній статус України відіграв важливу роль у цьому процесі. Існування самостійної української держави давало змогу стримувати геополітичні амбіції Російської Федерації, котра й далі сприймала колишні радянські республіки як свою сферу впливу. Наближення України до НАТО та ЄС вважали інструментом стабілізації пострадянського простору й запобігання ризику виникнення нових локальних конфліктів. Метою даної наукової розвідки є дослідження еволюції британського зовнішньополітичного підходу стосовно України.

Британський істеблшмент визнавав необхідність включення України в систему колективної безпеки в Європі, побудови в ній функціональної демократії та

її економічної інтеграції з ЄС. Західні держави намагалися сприяти демократичним перетворенням в Україні, що потребувало й політичної волі українських еліт.

Для того, аби Україна представляла значний інтерес для Великої Британії та інших країн Заходу, вона мала б створити можливості для інвестування коштів в українську економіку. Однак загалом українським урядам не вдалося створити сприятливі умови для залучення іноземного бізнесу. Українські економічні активи перебували під контролем монополістичних фінансово-промислових груп, котрі були головними суб'єктами української політики.

Після проголошення незалежності України Велика Британія встановила дипломатичні стосунки та підписала декілька декларацій про співпрацю [4, с. 54], але всі ці документи так і залишилися заявами про наміри й не призвели до якогось суттєвого зрушення в міждержавних стосунках. Британські уряди зосереджували увагу на вирішенні проблеми радянської ядерної зброї на території України, що було закріплено в Будапештському меморандумі (1994 р.), який надавав Україні гарантії безпеки, але не передбачав механізмів імплементації в разі його порушення [4]. Стосунки Великої Британії та України мали найбільшу інтенсивність у питаннях міжнародної безпеки на кшталт підтвердження українського суверенітету над Кримським півостровом під час невдалої спроби проголошення суверенітету Криму 1994 р. [1, с. 88].

Спробам налагодити стосунків, окрім відверто несприятливого економічного клімату, заважала також відсутність у громадян Великої Британії розуміння різниці між Росією та Україною. Скандали часів другої каденції Л. Кучми, пов'язані з убивством журналіста Г. Гонгадзе, публікацією «записів Мельниченка» та вкидання в медійний простір фейкової інформації про поставки РЛС «Кольчуга» в Ірак, який перебував під міжнародними санкціями, суттєво погіршили стосунки України з Великою Британією, США та іншими західними державами. Внаслідок цього спроби українського уряду розпочати процедуру вступу України до НАТО було зірвано та відкладено на невизначений час [5, с. 98].

Протягом 2000-х рр. важливою темою двостороннього діалогу Великої Британії та України були питання європейської інтеграції. Британський істеблішмент вважав, відповідно до концепції «Європи націй», що ЄС має робити акцент на вільній торгівлі між своїми членами та не поглиблювати інтеграційні зв'язки. Просуваючись у фарватері цієї логіки, Велика Британія підтримувала подальше розширення ЄС у східному напрямку, оскільки це відкрило б нові ринки для британської продукції. Франція та Німеччина, які підтримували курс на поступову федералізацію ЄС, займали щодо цього скептичнішу позицію. Посилення зобов'язань усередині Європейського Союзу потребувало нівелювання економічних та політичних відмінностей між його учасниками. З цього погляду інтеграція України з усіма її економічними проблемами видавалася занадто складною проблемою для вирішення в середньостроковій перспективі. На офіційному рівні лідери країн

ЄС підтримували українські євроінтеграційні прагнення, але завжди робили акцент на необхідності розбудувати в Україні повноцінні демократичні інституції. «Помаранчева революція» 2004 р. привернула увагу світової громадськості, зокрема й британського уряду, який дав зрозуміти тодішньому українському президентові Л. Кучмі, що силове вирішення конфлікту є неприпустимим.

Про перемогу В. Ющенка на президентських виборах схвально відгукнувся уряд і політичні кола Великої Британії. Втім, невдовзі український уряд загруз у внутрішньополітичних суперечностях. Олігархічні ФПГ й далі контролювали внутрішню політику держави, саботуючи необхідні економічні та політичні реформи за допомогою підконтрольних їм політичних партій та ЗМІ. Світова економічна криза 2008–2009 рр. посилила небажання європейських лідерів обговорювати повноправну інтеграцію України до ЄС, замість якої країні запропонували політичну асоціацію та несиметричний режим вільної торгівлі.

Британські лейбористські уряди Т. Блера й Г. Брауна підтримували ідею вступу України до НАТО та розглядали розширення НАТО на схід як засіб стабілізації регіону. Проблема полягала в тому, що, як і у випадку з євроінтеграцією, уряди Франції й Німеччини були налаштовані більш скептично, що було частково пов'язано з тісними економічними зв'язками обох країн з Російською Федерацією. Російський вплив став очевидним під час саміту НАТО в Бухаресті (квітень 2008 р.), на якому США і Велика Британія пропонували надати Україні та Грузії «План дій щодо членства», що було відкладено через спротив президента Франції Н. Саркозі та канцлера ФРН А. Меркель. Утім, подальші події, пов'язані з російсько-грузинським конфліктом (серпень 2008 р.), підтвердили помилковість рішення, яке сприяло російській окупації частини Грузії [3, с. 293]. Загалом британський підхід до України будувався на прагматичних засадах, поєднуючи реалістичну оцінку об'єктивних і суб'єктивних чинників. Позиція Великої Британії була сприятливою в контексті перспектив членства України в НАТО та ЄС і водночас враховувала невдалі спроби українських урядів створити інституціональні умови для повноцінної інтеграції в європейський економічний простір.

На 2017 р. Велика Британія інвестувала в українську економіку лише 1,99 млрд доларів [2]. Для порівняння, протягом 1999–2017 рр. Велика Британія інвестувала 48 млрд доларів в економіку Австрії та 1,034 трлн доларів — в економіку Німеччини [6]. За таких обставин Україна могла розраховувати переважно на співпрацю в безпековій сфері, бо в цьому були зацікавлені всі ключові гравці західного блоку.

Підводячи підсумок, доцільно відзначити такі аспекти й тенденції:

– у 1991–2010 рр. західні держави визнавали роль України як принципового геополітичного фактору, що мав відігравати роль стабілізатора в регіоні Східної Європи. Це обумовлювало зосередження уваги на розширенні співпраці у безпековій сфері, що цілком відповідало їх інтересам;

– Велика Британія була заінтересована в інтеграції України до євроатлантичної системи колективної безпеки через архітектуру НАТО та залучення до ЄС, оскільки це дало б змогу посилити її позиції на світовій арені;

– відсутність мотивації в українського політичного істеблшменту щодо проведення необхідних політико-економічних реформ призводила до скорочення інтересу до України через надмірні ризики для західних інвесторів.

Використані джерела та література:

1. Британська позиція: Крим є складовою частиною України. З прес-конференції Міністра закордонних справ і у справах Співдружності Великої Британії Дугласа Херда. Дипломатичне досьє // Політика і час. 1994. № 12. С. 88.
2. Великобританія є четвертим найбільшим інвестором в Україні: аудит двосторонніх відносин // Міжнародний фонд відродження. 3 липня, 2017. URL : <https://tinyurl.com/ydbbk42x> (дата звернення 23.01.2020).
3. Грубінко А. В. Україна у зовнішній політиці Великої Британії: новітній етап міждержавних відносин (2005–2009 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки та знахідки: Міжвід. зб. наук. пр. 2010. № 19. С. 285–302.
4. Грубінко А. В. Українсько-британські відносини у 1991–2004 рр. (політичне та військове співробітництво) : дис... канд. іст. наук: 07.00.02. Тернопіль, 2006. 216 с.
5. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (5 грудня 1994 р., Будапешт). URL : <https://tinyurl.com/ydc87jhh> (дата звернення 15.02.2020).
6. Exploring Foreign Investment: Where Does the UK Invest, and Who Invests in the UK? // Office of National Statistics. URL : <https://tinyurl.com/y95qrs5p> (дата звернення 17.01.2020).

УДК: 94:327.5(5-15:569.4)

ПРОТИСТОЯННЯ МІЖ США ТА СРСР В АРАБСЬКО-ІЗРАЇЛЬСЬКОМУ КОНФЛІКТІ

В. Ю. БУЗАНЬ,

кандидат історичних наук,

Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Численні конфлікти донині дестабілізують Близький Схід. У часи біполярного світу суперництво між Сполученими Штатами й Радянським Союзом впливало на перебіг конфлікту між арабськими країнами та Ізраїлем. Дослідження цієї теми є важливим для розуміння холодної війни, арабсько-ізраїльського конфлікту, близькосхідного мирного процесу та ситуації на Близькому Сході на сучасному етапі.

Мета роботи: окреслити позиції США й СРСР щодо арабсько-ізраїльського конфлікту.

1947 р. представники США і СРСР підтримали рішення ООН про поділ Палестини на арабську і єврейську державу, а 1948 р. обидві наддержави визнали новостворену Державу Ізраїль. Відбувся ситуативний збіг позицій наддержав з цього питання. У середині 1950-х рр. Близький Схід перетворився на арену суперництва наддержав, які намагалися розширити свої сфери впливу в цьому регіоні. Після Суецької кризи 1956 р. в арабсько-ізраїльському конфлікті США почали підтримувати Ізраїль, а СРСР — арабські країни.

Холодна війна сприяла ескалації арабсько-ізраїльського протистояння, бо наддержави постачали зброю сторонам цього регіонального конфлікту й надавали їм політичну підтримку на міжнародній арені. У близькосхідному конфлікті наддержави були заінтересовані в перемозі своїх союзників у регіоні, бо це давало їм змогу підняти власний авторитет на Близькому Сході та послабити позиції супротивника [5, р. 143, 147, 160, 180; 7, р. 494, 498, 502, 518, 544; 9, р. 111]. США й СРСР прямо не спонукали своїх близькосхідних союзників до початку бойових дій. Напередодні арабсько-ізраїльських війн наддержави закликали сторони конфлікту до стриманості та рекомендували утриматися від силового варіанту розв'язання суперечностей [3, р. 123–126, 140–146, 162–164; 5, р. 17–20, 25–27; 8, р. 87, 102, 115; 9, р. 28, 35–36].

Під час арабсько-ізраїльських війн посилювалася напруженість в американсько-радянських відносинах. СРСР завуальовано погрожував прямим втручанням у події на Близькому Сході, щоб урятувати своїх союзників у регіоні від нищівної поразки та зберегти власну репутацію. США застерігали СРСР від практичної реалізації подібних погроз і переконували Ізраїль припинити бойові дії проти арабських країн [2, с. 995–996; 3, с. 402–405, 414, 421–423; 7, р. 583–595, 606; 9, р. 121–122, 252].

США й СРСР стежили, щоб локальні війни між їх близькосхідними союзниками не переросли в глобальний конфлікт за участю наддержав. Під час арабсько-ізраїльських війн американські та радянські очільники підтримували зв'язок між собою, обговорювали умови припинення вогню, намагалися тримати під контролем перебіг бойових дій на Близькому Сході та закликали один одного переконати регіональних союзників кожного припинити бойові дії [2, р. 993–994; 3, р. 65, 68–69, 301, 304, 338, 345, 415; 5, р. 15–17, 37, 47–48, 66–71, 161–168; 7, р. 451–453, 459, 471, 498–503].

У Вашингтоні вважали, що конфлікт між арабськими країнами й Ізраїлем дестабілізував ситуацію на Близькому Сході. Американські високопосадовці розраховували, що врегулювання арабсько-ізраїльського конфлікту сприятиме поліпшенню відносин США з арабськими країнами та зменшенню впливу СРСР на Близькому Сході. У Вашингтоні очікували, що завдяки близькосхідному врегулюванню послабиться гонка озброєнь у регіоні та зменшиться залежність арабських країн від радянської воєнної допомоги. Частина американських екс-

пертів припускала, що СРСР не прагнув до мирного врегулювання арабсько-ізраїльського конфлікту тому, що використовував його для зміцнення своїх позицій на Близькому Сході та віддавав перевагу збереженню перманентної напруженості в регіоні. Постачання зброї арабським країнам і допомога радянських військових радників були засобами зміцнення позицій СРСР на Близькому Сході. США хотіли, щоб виведення радянських військових з арабських країн було складовою близькосхідного мирного врегулювання [4, р. 2–9, 48–55, 61–65, 79–88; 6, р. 350, 354, 368–369, 558; 7, р. 578–580; 10, р. 60–62, 70–89, 155–157, 177–180, 189–199, 320, 362–370].

США та СРСР намагалися добитися миру на Близькому Сході й розробили чимало планів мирного врегулювання арабсько-ізраїльського конфлікту. Представники наддержав періодично обговорювали умови миру між арабськими країнами та Ізраїлем, проводили мирні конференції з близькосхідного врегулювання та робили спільні заяви стосовно досягнення миру на Близькому Сході. Але співпраця наддержав для врегулювання арабсько-ізраїльського конфлікту була спорадична й не призводила до суттєвого послаблення суперництва за сфери впливу на Близькому Сході. Між США та СРСР існували суттєві розбіжності щодо близькосхідного врегулювання. Вашингтон і Москва суперничали за право визначати перебіг близькосхідного мирного процесу. США хотіли стати єдиним посередником на мирних переговорах між сторонами конфлікту й прагнули виключити з СРСР з близькосхідного мирного процесу для того, щоб послабити його позиції в арабському світі. Наприкінці 1970-х рр. США вдалося добитися підписання мирного договору між Єгиптом та Ізраїлем і стати основним спонсором близькосхідного мирного процесу. СРСР не зміг реалізувати на практиці власні плани мирного врегулювання близькосхідного конфлікту [1, р. 83–94, 102, 110–113, 120–121, 519–520; 6, р. 351–354, 368–376, 559, 578, 1279, 1294; 7, р. 749–755, 794; 11, р. 164–170, 191–192, 203].

Отже, в часи холодної війни арабсько-ізраїльський конфлікт став об'єктом суперництва наддержав, які підтримували різні сторони цього регіонального конфлікту та визначали перебіг його мирного врегулювання.

Використані джерела та література:

1. Brzezinski Z. Power and Principle: Memoirs of the National Security Adviser, 1977–1981. N.Y. : Farrar, Straus, Giroux, 1983. 587 p.
2. Foreign Relations of the United States, 1955–1957. Vol. XVI: Suez Crisis, July 26–December 31, 1956. Washington : G.P.O., 1990. 1423 p.
3. Foreign Relations of the United States, 1964–1968. Vol. XIX: Arab-Israeli Crisis and War, 1967. Washington : G.P.O., 2004. 1087 p.
4. Foreign Relations of the United States, 1969–1976. Vol. XXIV: Middle East Region and Arabian Peninsula, 1969–72, Jordan, September 1970. Washington : G.P.O., 2008. 966 p.
5. Kissinger H. Crisis: the Anatomy of Two Major Foreign Policy Crises. N.Y. : Simon & Schuster, 2003. 564 p.

6. Kissinger H. White House Years. Boston : Little, Brown and Company, 1979. 1521 p.
7. Kissinger H. Years of Upheaval. N.Y. : Simon & Schuster, 2011. 1283 p.
8. Oren M. Six Days of War: June 1967 and the Making of the Modern Middle East. Oxford : Oxford University Press, 2002. 446 p.
9. Quandt W. Peace Process: American Diplomacy and the Arab-Israeli Conflict since 1967. Washington : Brookings Institution Press, 2001. 488 p.
10. The Near East conflict. Hearing before the Subcommittee on Near East of the Committee on Foreign Affairs, House of Representatives Ninety-first Congress, Second session, July 21–30, 1970. Washington : G.P.O., 1970. 383 p.
11. Vance C. Hard Choices: Critical Years in America's Foreign Policy. N.Y. : Simon and Schuster, 1983. 541 p.

УДК: 070:316.422](477)(043.2)

ПІДСУМКИ РЕФОРМИ ДЕРЖАВНИХ І КОМУНАЛЬНИХ ДРУКОВАНИХ ЗМІ В ОЦІНКАХ ЇЇ ПРОВІДНИКІВ ТА ЕКСПЕРТІВ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

С. О. КОСТИЛЄВА,

доктор історичних наук, професор,

Національний технічний університет України

«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Відповідно до Закону «Про реформування державних і комунальних друкованих засобів масової інформації» від 31.12.2018 офіційно завершилася реформа друкованих державних і комунальних ЗМІ — одна з наймасштабніших медіареформ, наслідком якої мало стати ствердження якісно нових, рівноправних правил співпраці органів державної влади та місцевого самоврядування з друкованими засобами масової інформації, які вони заснували. Де-факто, реформу продовжили й на все півріччя 2019 р. на тій формальній підставі, що частина комунальних друкованих видань до 31.12 лише подали до Мін'юсту заяву про готовність до перетворень.

За інформацією Держкомтелерадіо, на 28.12.2018 в Україні було реформовано 402 комунальних ЗМІ (понад 60% від загальної кількості видань, які реально виходять), 23 — державних (понад 25% від загальної кількості видань, що реально виходили). Серед лідерів були Кіровоградська обл., де з 28 друкованих ЗМІ та редакцій реформували 25, Житомирська (відповідно з 28–24), Хмельницька (з 27–23), Миколаївська (з 26–22), Полтавська (з 31–26), Тернопільська (з 21–16) обл. Повільнішим реформування було в Київській, Львівській, Одеській, Дніпропетровській, Івано-Франківській, Закарпатській обл. та місті Києві. Так, у столиці України, відповідно до моніторингу, на момент

офіційного завершення терміну реформи не реформували жодного з 4 комунальних ЗМІ, а в Закарпатській обл. з 31 періодичного видання реформували лише 3 [3].

В ході подальших перетворень до липня 2019 р. було реформовано 601 видання (майже 96% від загальної кількості державних і комунальних ЗМІ, що виходили на кінець 2018 р.) [1]. Цього разу лідером серед регіонів стала Миколаївська обл., де було реформовано всі 26 комунальних ЗМІ. Майже в повному складі реформувалися регіональні ЗМІ Волинської, Житомирської, Івано-Франківської, Рівненської та Чернівецької обл. Натомість найнижчі кількісні показники реформованих видань були на Київщині й на Закарпатті. В Закарпатській обл. найбільше видань (14) припинили існування, у Київській та Дніпропетровській обл. цей показник так само був високий, становлячи по 9 періодичних видань [4].

Мета роботи: визначити особливості оцінки реформи з боку її провідників та експертів від громадських організацій.

Провідники реформи оцінювали її результати як цілком успішні. «Коли ми три з половиною роки тому починали реформу, деякі експерти прогнозували, що неререформованими лишиться половина видань. І це, на їхню думку, був найоптимістичніший варіант. Як бачите, нам вдалося досягти кращого результату: на сьогодні маємо лише 4% неререформованих ЗМІ», — підсумовував результати реформи Олег Наливайко [4]

Втім, громадські організації, які постійно моніторили процес, неодноразово зауважували суттєві порушення й недоліки у проведенні реформи. Це стосувалося, наприклад, так званих «неофіційних офіційних видань». Скажімо, Мін'юст України поінформував про 10 друкованих ЗМІ як про офіційні друковані видання. Перевірити цю інформацію за відкритими джерелами було неможливо, позаяк у параметрах пошуку такої категорії видань як «офіційне друковане» не було. Ба більше: представники громадських організацій наполягали, що в низці випадків перетворення видань на «офіційні» взагалі було незаконним. Це стосувалося, наприклад, газети «Прикордонник України» та журналу «Кордон», які належали Державній прикордонній службі України. Остання, як центральний орган виконавчої влади, згідно з частиною 2 статті 10 Закону про реформування мала право перетворити на офіційне друковане видання лише один з власних друкованих ЗМІ. Отже, Мін'юст мав би визнати свідоцтво одного зі згаданих видань недійсним, але цього не відбулося, тож пряму вимогу Закону про реформування було проігноровано. До того ж ні на вебсайті Державної прикордонної служби, ані на сторінках цих видань («Прикордонник України», «Кордон») не було зазначено, що вони стали офіційними друкованими виданнями Державної прикордонної служби України. Отже, на думку представників громадськості, обидва журнали порушували ще й вимоги до наповнення видань,

використовуючи творчу працю журналістів замість опублікування лише офіційної інформації, як того вимагав закон [1].

Загалом же, відповідно до інформації Центру демократії та верховенства права, роздержавлення преси внаслідок реформи так і не було завершено: на 15.05.2019, на відміну від комунальних видань, з яких 83% стали незалежними, лише 25% державних друкованих ЗМІ успішно завершили реформування. Майже чверть державних видань і після офіційного завершення реформи існували. 67 друкованих ЗМІ, що становили 47% державних друкованих ЗМІ, було ліквідовано в ході реформи. При цьому представники Держкомтелерадіо стверджували, що більшість із ліквідованих видань існували тільки на папері, тобто в Реєстрі, який вчасно не оновлюється. Отже, скасування свідоцтв таких видань про державну реєстрацію по суті виявилось лише формальністю. Показовим було й те, що на момент моніторингу ЦЕДЕМ 18 державних органів (чверть державних друкованих періодичних видань, що мали бути реформовані) все ще залишалися засновниками 38 друкованих ЗМІ. Намагаючись з'ясувати причини такої ситуації, експерти ЦЕДЕМ надіслали спеціальний запит про доступ до публічної інформації до Мініюсту з проханням вказати, чи завершено вже розгляд заяв, поданих до 31.12.2019, а також чи було визнано недійсними свідоцтва цих 38 державних видань. В офіційній відповіді представникам громадянського суспільства державні органи повідомили, що надання такої інформації не передбачене законодавством. Тому красномовною була й назва публікації, в якій повідомлялося про підсумки масштабної реформи: роздержавлення преси не завершено [2].

Отже, оцінки провідників досліджуваної реформи та незалежних громадських експертів суперечать одні одним.

Використані джерела та література:

1. Кулина К. Роздержавлення: підсумки і плани на майбутнє // Центр демократії та верховенства права, 2019. URL : <https://tinyurl.com/wkqctz5>
2. Кулина К. Роздержавлення преси не завершено: чверть державних видань продовжують існування // Центр демократії та верховенства права, 2019. URL : <https://tinyurl.com/v9fv6hy>
3. На 28 грудня 2018 року реформувались 425 друкованих ЗМІ, процес триває — Держкомтелерадіо, 2019. URL : <https://tinyurl.com/u23mwh4>
4. Остапа С. Обмеження імпорту російських книжок і завершення роздержавлення преси. Моніторинг Держкомтелерадіо за перше півріччя 2019 року, 2019. URL : <https://tinyurl.com/ubqz68b>

УДК: 001.83–044.922(100)

РАМКОВІ ПРОГРАМИ ЄС ЯК ІНСТРУМЕНТ МІЖНАРОДНИХ НАУКОВИХ ОБМІНІВ

О. А. МИРОНЧУК,

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Міжнародні наукові обміни й академічна мобільність відіграють усе більшу роль у розвитку міжнародних наукових зв'язків, у свою чергу, безпосередньо пов'язаних із якісною наукою та інноваціями. В глобалізованому світі зникають національні кордони, а наука стає все інтернаціональнішою. Саме тому міжнародний науковий обмін актуалізує значення розвитку наукових досліджень.

Науково-технологічний розвиток є важливим елементом міжнародної співпраці, просування та обміну технологіями на світовому рівні між різними країнами. На сьогодні Європейський Союз є одним зі світових лідерів у дослідженнях та інноваціях, а наукові знання, досвід, високі стандарти досліджень, розвинена науково-дослідна інфраструктура є гарантією багаторічної успішної співпраці ЄС з іншими країнами.

Метою статті є зставлення Рамкових програм ЄС у сфері міжнародного наукового обміну та просування передових технологій і результатів наукової діяльності.

З кінця ХХ — початку ХХІ ст. в Європі простежується тенденція до акумулювання наукового знання, підвищення рівня конкурентоспроможності європейських досліджень та мобільності вчених у міжнародному науковому обміні. Ці завдання реалізуються за допомогою спеціальних Рамкових програм, які тривалий час залишаються ключовим інструментом багатосторонньої співпраці в науково-технічній сфері, зокрема й між Україною і ЄС.

Термін «Рамкова програма» («Framework Program» — FP) означає комплексну єдину систему фінансування з боку Європейської Комісії скоординованих загальноєвропейських актуальних наукових досліджень у межах певного періоду (рамок). Він був рекомендований для застосування і затверджений 1983 р. на Римській зустрічі на найвищому рівні провідних європейських країн. В Угоді про утворення Європейського Співтовариства визначено, що основним інструментом Європейського Союзу в фінансуванні науково-дослідних робіт є Рамкова програма [3, с. 114]. З 1984 р. було реалізовано сім таких Рамкових програм, зараз виконується восьма — «Горизонт 2020».

Метою Рамкових програм з наукових досліджень і технологічного розвитку Європейського Союзу є реалізація спільних європейських дослідницьких проєктів та програм, яка дає учасникам змогу не тільки розширити, поліпшити ре-

зультати і якість досліджень, а й встановлювати довгострокові відносини в різних галузях знань.

Бюджет Шостої Рамкової програми ЄС (2002–2006 рр.) становив 18 млрд євро і був спрямований з-поміж іншого на підтримку наукових обмінів і мобільності вчених, закупівлю наукового обладнання, налагодження взаємодії та підвищення відкритості національних науково-дослідних програм [6, с. 82]. Розвиток міжнародної мобільності вчених покликаний був сприяти створенню механізмів протидії «відпливу умів», а також консолідації дослідників різних країн.

Сьома Рамкова програма ЄС (2007–2013 рр.) стала транснаціональною програмою підтримки наукових досліджень із бюджетом 53 млрд євро, в якій особлива увага приділялася міжнародній співпраці, адже учасниками проектів стали представники різних країн, зокрема тих, які не є членами ЄС. Один з її чотирьох блоків — програма «Люди» («People») — було спрямовано на зміцнення кадрового потенціалу європейської науки і технологій [4, с. 204].

2014 р. стартувала нова й найбільша в історії Європейського Союзу програма з наукових досліджень і технологічного розвитку «Горизонт 2020» із загальним бюджетом близько 80 млрд євро, розрахована на сім років (2014–2020), котра якісно змінила залученість країн-учасниць в обмін технологіями, а також надала можливості фінансування проектів у більшому обсязі [2]. Ключовим елементом програми «Горизонт 2020» є міжнародна участь, оскільки подібна співпраця не тільки є джерелом нових ідей і знань, а й забезпечує європейським дослідникам можливість обміну й кооперації з провідними науковцями всього світу.

Програма «Горизонт 2020» нерозривно пов'язана зі стратегією розвитку ЄС — «Європа 2020», яка має на меті подолати наслідки глобальної кризи і повернутися на шлях сталого розвитку завдяки «розумному зростанню» («smart growth»): розвитку економіки, заснованої на знаннях та інноваціях [11]. Максимальне використання потенціалу всіх флагманських ініціатив стратегії дає змогу розширити межі міжнародного і внутрішньодержавного обміну за багатьма показниками, зокрема й у науково-технологічній сфері.

Важливою новацією останніх Рамкових програм стала нова модель багатосторонньої співпраці — план ERA-NET, заходи якого забезпечують додаткову фінансову підтримку ЄС досліджень у рамках єдиного спільного конкурсу між національними та/або регіональними програмами і значно розширили наукові обміни й активізували співпрацю європейських дослідників з колегами з інших країн. Метою ERA-NET, з одного боку, є подолання фрагментації Європейського дослідницького простору, з іншого — створення нових транснаціональних спільнот фахівців [10].

Міжнародний науковий обмін безпосередньо пов'язаний з академічною мобільністю дослідників — найважливішим механізмом формування єдиного

наукового простору Європейського співтовариства. Це положення було закріплено 1986 р. в Єдиному європейському акті, який остаточно оформив правові рамки загальної науково-технічної політики Співтовариства [12]. Подальша практична реалізація цього механізму віддзеркалилась у березні 2000 р. на саміті Європейського Союзу в Лісабоні, який ухвалив сформуванню Європейський науковий простір (European Research Area — ERA) та задекларував, що основним стрижнем створення єдиного простору є Рамкова програма з наукових досліджень і технологічного розвитку ЄС [9].

Одними з основних індикаторів глобалізаційних тенденцій у науці є зростання інтернаціоналізації наукової діяльності й усе більша інтеграція вчених у світове наукове співтовариство, яка відбувається під час міжнародних наукових обмінів [7, с. 90]. Академічна мобільність і взаємодія вчених сприймаються як необхідний елемент передання знань у рамках наукового співтовариства, оскільки мобільність та обмін інформацією формують контакти й трансфер знань у науково-інформаційних мережах. Цілком слушною видається теза, що міграція наукових кадрів у даному контексті — лише одна з форм наукової мобільності [8].

Варто наголосити, що ефективна наукова політика щодо міжнародних наукових обмінів завжди відкрита і сприйнятлива до досвіду інших країн, оскільки в цьому випадку можемо говорити про обмін інтелектуальними ресурсами [7, с. 91]. Отож міжнародні наукові обміни слід розглядати не тільки як засіб професійного розвитку дослідників з ЄС, а і як дієвий інструмент включення в формування Європейського наукового простору наукового потенціалу інших країн.

Відзначимо, що науково-дослідними кадрами в ЄС обмінюються через численні спеціальні програми. Однак основним інструментом реалізації стратегічних ініціатив щодо розвитку наукових обмінів та мобільності дослідників є програма міжнародного обміну й мобільності наукових кадрів імені Марії Склодовської-Кюрі (Marie Skłodowska-Curie Actions — MSCA), котра реалізується з 2014 р. як один з основних елементів Рамкової програми ЄС «Горизонт 2020» [1].

Розвитку міжнародних наукових обмінів надається особливе значення в контексті формування єдиного Європейського наукового простору, до основних характеристик якого відносять ефективний обмін знаннями (як загалом, так і між дослідницькими інститутами й установами) та інтенсивний приплив компетентних дослідників (мобільність між науковими установами і конкретними галузями науки) [5, с. 146]. В даному разі мобільність дослідників у різних її варіантах, включаючи міжнародну, розглядається як найважливіший механізм реалізації цього масштабного проекту.

Отже, Рамкові програми ЄС стали важливим інструментом міжнародних наукових обмінів, які стимулюють обмін знаннями та інформацією, сприяють під-

вищенню кваліфікації кадрів, дають можливість отримати унікальний досвід, забезпечують розвиток міждержавного діалогу в науково-технічній сфері.

Використані джерела та література:

1. Горизонт 2020: рамкова програма ЄС з досліджень та інновацій. Урядовий офіс з питань європейської інтеграції. URL : <https://tinyurl.com/y8gqqqjx> (дата звернення 14.01.2020).
2. Горизонт 2020. Урядовий портал. URL : <https://tinyurl.com/yd4бутах> (дата звернення 18.02.2020).
3. Договір про заснування Європейської Спільноти // Конституційні акти Європейського Союзу. Ч. I. К. : Юстініан, 2005. 512 с.
4. Рилач Н. М. Запровадження європейських стандартів в галузі науки та технологій в Україні як необхідна умова двосторонньої взаємодії // Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2010. Випуск 93. (Частина II). С. 198–208.
5. Слепак В. Ю., Ариянц А. А. Формирование европейского исследовательского пространства в контексте эволюции правового регулирования проведения европейских исследований // Актуальные проблемы российского права. 2019. № 9 (106). С. 142–152.
6. Талагаева Д. А. История формирования европейского исследовательского пространства: от межправительственных соглашений до рамочных программ ЕС // Вестник БГУ. 2017. № 3 (33). С. 76–86.
7. Титова Т. П. Развитие международной мобильности научных кадров: опыт Европейского союза // Социология науки и технологий. 2015. Т. 6. № 1. С. 90–97.
8. Breinbauer A. Brain Drain — Brain Circulation or... What Else Happens or Should Happen to the Brains Some Aspects of Qualified Person Mobility // Migration. URL: <https://tinyurl.com/y884b6z6> (дата звернення 07.12.2019).
9. Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the Economic and Social Committee and the Committee of the Regions — Towards a European research area. Brussels, 18.01.2000. COM (2000) 6 final. URL : <https://tinyurl.com/y8vfxqb2> (дата звернення 20.03.2020).
10. ERA-NET Scheme // ERA-LEARN. URL : <https://tinyurl.com/y9eykgan> (дата звернення 19.02.2020).
11. Europe 2020. A Strategy for Smart Sustainable and Inclusive Growth // European Commission. 2010. URL : <https://tinyurl.com/4l56yrg> (дата звернення 19.02.2020).
12. Single European Act // Official Journal of the European Union. 1987. L. 169. P. 1–29. URL : <https://tinyurl.com/yar4wpaaj> (дата звернення 20.03.2020).

УДК: 94:008(532)

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ КОРОЛІВСТВА САУДІВСЬКА АРАВІЯ

І. І. МУДРІЄВСЬКА,

кандидат історичних наук,

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Королівство Саудівська Аравія (далі — КСА) займає стратегічно важливе положення на Близькому та Середньому Сході, відіграє ключову роль у сучасному поступі арабського світу. Королівство є батьківщиною зародження Ісламу, звідси його унікальне місце в ісламському світі й намагання надалі бути його центром.

Важливість вивчення культурних особливостей такої впливової та провідної країни арабського світу як Саудівська Аравія зумовлюється потребою в глибокому розумінні її менталітету, традицій, цінностей, що, в свою чергу, сприятиме реалізації оптимального зовнішнього курсу нашої країни в зазначеному регіоні.

Мета дослідження — з'ясувати особливості розвитку культури Королівства Саудівська Аравія, звернувши увагу на зміни, які відбулись у зазначеній сфері в контексті реалізації програми реформ «Бачення 2030».

Створене на початку XX ст. (1932 р.) на основі бедуїнського суспільства, КСА до кінця століття кардинально трансформувалось, увібравши традиційні основи арабської й ісламської цивілізації. Саудівське суспільство доволі складне, але його консолідують Іслам і традиція в духовній сфері, держава — в сфері суспільного життя. Саудівська Аравія є абсолютно теократичною монархією, главою держави є король із владної династії Аль Сауд.

Іслам визначає політичне та громадське життя саудівського суспільства, створює певні рамки для розвитку культури і мистецтва. Загалом суспільство глибоко релігійне, консервативне, традиційне й сімейне. Багато традицій та елементів світогляду є багатотисячолітніми.

Тривалий час культура Королівства розвивалася доволі ізольовано від решти світу. Не так давно розпочалися зміни, які сприяли створенню таких творчих асоціацій: Асоціація саудівських театральних діячів; Асоціація саудівських фотографів; Асоціація художників-карикатуристів і мультиплікаторів; Асоціація майстрів арабського художнього письма. У великих містах Королівства було засновано літературні клуби, відкрито культурні центри, підпорядковані Міністерству культури [1, с. 103].

В Королівстві діє багато бібліотек і музеїв. Найвідомішими культурними інституціями в країні є Національна бібліотека імені Короля Фахда (1968 р.), Національний музей Саудівської Аравії (1999 р.), Товариство культури і мистецтв Саудівської Аравії (1972 р.) координує й підтримує традиційні арабські форми мистецтва; Фонд імені Короля Фейсала (1976 р.) — літературні, освітні, культурні програми [5].

Важливою складовою культурної спадщини країни є традиційна арабська музика. В країні є кілька ансамблів народного мистецтва, переважно танцювальних і тільки чоловічих. Техніка одноманітна: танцівники повторюють ритмічні колективні елементи, рухаючи мечами або старовинними рушницями й підкреслюючи тим самим бедуїнське минуле країни. В різних регіонах Королівства регулярно проводяться фестивалі народної творчості, під час яких виступи професійних і непрофесійних артистів зазвичай супроводжуються виставками-ярмарками виробів народних умільців (з тростини, вовни, глини та ін.) [1, с. 103–104]. Одним із найвідоміших щорічних фестивалів історико-культурної

спадщини в Королівстві та всьому арабському світі є Al-Jinādīriyyah (Фестиваль спадщини й культури). Він включає дуже широку програму, зокрема інтелектуальні форуми, читання поезії, верблюжі перегони, традиційні пісні, танці, мистецькі виставки та ін. [5].

Образотворче мистецтво в Королівстві з'явилося у другій половині ХХ ст. під впливом художників із Єгипту, Сирії, Йорданії. Оскільки зображення людини заборонено Кораном, основним жанром робіт саудівських художників-реалістів став пейзаж. В останні роки, втім, почали з'являтися майстри-реалісти (поки їх виставки нечисленні), що працюють у жанрі портрета. Театральне мистецтво в КСА, як прийнято вважати, з'явилося близько 40 років тому, проте постійних театральних колективів (і театрів) немає, натомість існують кілька самодіяльних колективів (де немає жінок-актрис, а жіночі ролі виконують чоловіки). В жовтні 2010 р. першу виставу показала трупа, яка складалася виключно з жінок. Кінематографія офіційно в країні відсутня, але є ентузіасти, які знімають фільми (як документальні, так і художні) в країнах Перської затоки, Європи, США [1, с. 104].

Засоби масової інформації з'явилися в КСА досить давно. Першу передачу саудівське радіо провело 1949 р. з Джидди. 1979 р. було створено центральне радіомовлення з центром в Ер-Ріяді. У програму передач включаються релігійні (до 60% ефірного часу), літературні (поезія), фольклорні матеріали, радіоспектаклі (як правило, єгипетського виробництва) для дітей і жінок, а також «цільові» передачі для студентів, військовослужбовців, поліцейських та інших [1, с. 104–105].

У 1980-ті рр. у відповідь на Ісламську революцію в Ірані тут було вжито заходів, що вплинули на ліберальні тенденції в мусульманському світі. Саме тоді в Королівстві закрили кінотеатри. Трохи раніше з великими труднощами було організовано телемовлення [2, с. 96–97]. Нині діють дев'ять каналів, з яких два транслюють тільки релігійні передачі, а контент інших — (включаючи спортивний) від 40 до 60% також становлять передачі релігійного плану. По каналах телебачення демонструються іноземні художні фільми виробництва Єгипту, Сирії, країн Перської затоки, Англії, Франції, США, які проходять сувору цензуру з тим, щоб вони не могли завдати шкоди релігійним і моральним цінностям саудівського суспільства [1, с. 105].

Загалом культура в КСА не схильна до значного соціального динамізму. Традиційною формою дозвілля чоловіків є верблюжі перегони, соколине полювання. «Верблюжий фестиваль короля Абдул Азіза» — найвідоміший фестиваль, присвячений верблюжим перегонам.

Сама логіка історичного розвитку країни, ті виклики та проблеми, що стали перед Саудівською Аравією, спричинили необхідність у достатньо глибокому оновленні економічної, суспільно-політичної моделі розвитку. В квітні 2016 р. було ухвалено широкомасштабну програму фундаментальних перетворень «Бачення 2030», за якою заплановано не лише глибокі соціально-еко-

номічні та політичні зміни, а й переосмислення ісламської ідентичності в напрямку більшої поміркованості та толерантності [3].

У програмі реформ під назвою «Бачення 2030» наголошено на вірності ісламським принципам, передбачено укріплення позицій Королівства як лідера арабського й мусульманського світу, центру ісламської цивілізації. «Бачення 2030» спрямоване на посилення національної ідентичності, виховання нації в дусі патріотизму, консолідацію саудівського суспільства. Багато уваги приділено значенню та розвитку культури; підтримці й розвитку національної, арабської, ісламської історико-культурної спадщини країни, створенню нових музеїв, бібліотек, культурних центрів [4].

У гуманітарній сфері одним із прикладів повороту Королівства до відкритості став турнір зі швидких шахів, що проводився в КСА наприкінці грудня 2017 р. Парадокс полягав у тому, що 2015 р. саудівські улеми оприлюднили рішення про заборону шахів. Однак історія шахів свідчить про те, що саме арабам шахи зобов'язані світовою популярністю. Турнір у Саудівській Аравії було присвячено королю Салману ібн Абдул-Азіз Аль Сауду. Варто зауважити, що серед 240 гравців були жінки з 70 країн, яким запропонували спеціальний дрескод: темні штани й светри, що закривають шиї [2, с. 95].

У квітні 2018 р. в Ер-Ріяді відбувся публічний кінопоказ, на якому за спеціальними запрошеннями були присутні представники еліти саудівського суспільства. Це був перший за останні 40 років кінопоказ. Було оголошено, що до 2030 р. в країні побудують 2 тис. кінотеатрів. Однак усі фільми будуть перевіряти на відповідність законам шаріату й моральних цінностей саудівського суспільства [2, с. 96].

Цікавою подією став Тиждень моди, в якому взяли участь модельєри з 14 країн. На показі в Ер-Ріяді були присутні тільки жінки, а чоловіки, котрі їх супроводжували, перебували в сусідньому приміщенні [2, с. 96].

Таким чином, розвиток культури Саудівської Аравії визначають держава та релігійні догми, він характеризується значним впливом історичних традицій. Однак на сучасному етапі в результаті трансформацій у Королівстві відбуваються певна лібералізація та урізноманітнення культурного життя суспільства.

Використані джерела та література:

1. Ананьин М. И. Состояние дел в области культуры в Королевстве Саудовская Аравия // Вестник РГГУ. Серия «Политология. История. Международные отношения». 2016. № 3. С. 102–107.
2. Бибикова О. П. Реформы в Королевстве Саудовская Аравия // Россия и мусульманский мир. 2019. № 2 (312). С. 88–103.
3. Швед В. О. Історична пам'ять як складова забезпечення консолідації Саудівської Аравії та Єгипту в умовах сучасних трансформацій: висновки для України. URL : <https://tinyurl.com/y9fq6nsz>
4. Saudi Vision 2030. URL : vision2030.gov.sa/en
5. Saudi Arabia // The Encyclopædia Britannica. URL : <https://www.britannica.com/place/Saudi-Arabia>

УДК: 94:008(477)

ШЛЯХИ РЕФОРМУВАННЯ НАУКОВОЇ СФЕРИ В УКРАЇНІ

М. В. БОНДАРЕЦЬ,

кандидат економічних наук,

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

У розвинутих країнах ефективний розвиток наукової сфери відіграє важливу роль у соціально-економічному розвитку та підвищенні їх конкурентоспроможності на світових ринках.

Мета дослідження — визначити можливі напрями реформування української науки з урахуванням світових тенденцій її розвитку.

Для підвищення ефективності української науки вона має реформуватися згідно з загальносвітовими тенденціями розвитку інформаційного постіндустріального суспільства. Проте втілювати зарубіжний досвід реформування й функціонування наукової сфери треба вкрай обережно і поступово, враховуючи сучасні українські реалії.

Останнім часом актуалізувалося питання про співвідношення науки університетської й академічної, західної та вітчизняної моделі її розвитку [1]. Деякі чиновники освітньої сфери пропонують замінити вітчизняну академічну науку на університетську. Проте університетизація наукової діяльності може виявитися невдалою з огляду на проблеми системи університетської освіти. Сьогодні ця система не демонструє високих показників у сфері освіти й у сфері фундаментальної та прикладної наукової діяльності. Винятком з цього правила є кілька вітчизняних університетів, переважно технічного профілю. Можна говорити, що основною причиною такого стану справ є недостатнє фінансування, брак наукових традицій фундаментальних і прикладних досліджень та наукових шкіл. Тому спиратися на університетську систему в реформуванні, на наш погляд, було б помилкою, здатною призвести до втрати основної частини наукового потенціалу країни. Інші вітчизняні фахівці дотримуються менш радикальних поглядів і вважають помилковим твердження про відсутність науки у вітчизняних університетах. У радянські часи університетська наука значною мірою виживала за рахунок госпдоговорних тем (переважно природничі й технічні науки). Але все-таки з низки природничих і технічних напрямів українська наука за об'єктивними наукометричними критеріями тримається саме за рахунок інститутів Національної академії наук. Тому, на думку фахівців, треба максимально зберегти наявні наукову інфраструктуру та доробок, спонукати університетську й академічну науку працювати разом [2]. Можливою стратегією подальшого розвитку науки є збереження академічної системи за умов її реформування з одно-

часним розвитком університетської науки. Якщо сьогодні загинуть біологічні чи фізичні установи НАН, то завтра знизиться дослідна робота в університетах [5].

Для поліпшення стану української науки та реформування наукової сфери вітчизняні фахівці пропонують низку таких заходів.

1. Формування відповідної законодавчої бази для функціонування української науки на інноваційних засадах з визначенням пріоритетних напрямів розвитку науки, захистом прав інтелектуальної власності, створенням венчурних фондів та пільгового фінансування наукових проєктів.

2. Реформування управління та функціонування науки. Необхідно сприяти демократизації управління, розвитку самоврядування, створення належних умов для роботи громадських наукових об'єднань. За результатами аналізу й аудиту ефективності діяльності наукових установ провести їх злиття або ліквідацію. Впорядкування інфраструктури академічних установ і майнових комплексів академії.

3. Збільшення фінансування науки. Доведення обсягів фінансування до 1,7% від ВВП, як це визначено на законодавчому рівні. Розподіл базового фінансування між установами слід здійснювати за результатами роботи за певний період та за результатами їхньої атестації. Спираючись на зарубіжний досвід, довести співвідношення базового до грантового фінансування до 2:1 в академічних установах [4].

Треба зауважити, що проблеми фінансування академічної й університетської науки різняться докорінно. В академічній є достатнє базове фінансування, але практично відсутнє повноцінне грантове. Існує так зване конкурсне фінансування, яке становить близько 15% від загального. Натомість в університетах здебільшого практикується короткострокове конкурсне, яке має низку недоліків. Тому найближчим часом в університетах, враховуючи світовий досвід, необхідно довести співвідношення цих двох видів приблизно до 2:1.

Іноземні фахівці, які проводили аудит української наукової системи в рамках програми «Горизонт-2020», ще 2016 р. радили досягнути співвідношення базового фінансування до конкурсного у розмірі 60 на 40 відсотків. Але для цього необхідно запровадити 60% базового фінансування в університетах і додатково близько 25% — в академії. На даний час економічних передумов для цього немає.

Одним зі статутних завдань НАН України є посилення впливу результатів фундаментальних і прикладних досліджень на інноваційний розвиток економіки, освіти й культури нашої країни. Досягнення суспільствознавців за останні роки було спрямовано на вироблення політико-правових, економічних і управлінських механізмів підвищення конкурентоспроможності, формування економіки й суспільства знань. Вчені розробили пропозиції щодо модернізації виробничої сфери та регулювання інвестиційних процесів, визначення шляхів реформування політичної системи. Розроблено рекомендації щодо державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства, зв'язання ре-

гіональних, міжетнічних та міжконфесійних конфліктів, протидії сепаратизму й антиукраїнській пропаганді. Зараз значна увага приділяється окресленню концептуальних засад і стратегій реалізації цивілізаційного вибору України, проблемам реінтеграції Донбасу й Криму в політико-правовий і соціокультурний простір України, модернізації вітчизняних державних та суспільних інститутів відповідно до європейських і світових стандартів [3].

Впровадження заходів з реформування української науки відбувається, на наш погляд повільно, хоча у Стратегії сталого розвитку «Україна-2020» розвитку вітчизняного наукового потенціалу відведено значну роль. Наука має забезпечувати масштабні завдання, пов'язані з модернізацією країни, підвищенням рівня безпеки і обороноздатності, конкурентоспроможності на світових ринках.

Використані джерела та література:

1. Горвий В. Національна наука і національний інтерес. URL : <https://tinyurl.com/y7hggylf>
2. Заступник міністра освіти і науки Максим Стріха: «Сьогодні треба максимально зберегти те, що маємо, і спонукати університетську та академічну науку працювати разом» // Світ(газета). 2012. № 33–34. URL : <https://tinyurl.com/y9eg6urn>
3. Інтелектуальний фундамент державності: наука в незалежній Україні. Інтерв'ю президента Національної академії наук України академіка НАН України Бориса Євгеновича Патона — з нагоди 25-ої річниці Незалежності // Голос України. 2016. 20 серпня. № 158 (6412). URL : <https://tinyurl.com/y8dyqmnx>
4. Лозовий В. С. Реформування наукової сфери як чинник переведення економіки України на інноваційну модель розвитку. Аналітична записка // Національний Інститут стратегічних досліджень: сайт. URL : <https://tinyurl.com/y8fr3bxt>
5. Стріха М. Реформа РАН: кінець (академической) науки? // Зеркало недели. Украина. URL : <https://tinyurl.com/ybxoc8q>

УДК: 94:327(540+510)

«ІНДІЙСЬКИЙ» ФАКТОР У ДВОСТОРОННІХ ВІДНОСИНАХ ПАКИСТАНУ ТА КИТАЮ

П. С. ЧУТКИЙ,
магістр історії,

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Стратегічне протистояння між Пакистаном та Індією у військовій, геополітичній та економічній площині постійно створює ризик ескалації конфлікту в Південній Азії. Особливу увагу привертає ядерний статус зазначених держав. Через нього міжнародні організації та впливові країни світу змушені активно шукати шляхи подолання непорозумінь між Пакистаном та Індією (територіальна суперечка стосовно штату Джамму й Кашмір), аби запобігти можливому військовому

конфлікту з застосуванням ядерної зброї. Важливим фактором у регіональній структурі міжнародних відносин є геостратегічний пакистано-китайський тандем у «стримуванні» Індії, яка, зі свого боку, робить сильний акцент у зовнішній політиці на союз зі США. Вказані геополітичні альянси є своєрідним місцевим регулятором відносин у Південній Азії. Загальний аналіз та огляд пакистано-китайського партнерства допоможе краще розуміти виклики й загрози міжнародному порядку, які формуються в зазначеному «гарячому» регіоні світу.

Отже, мета роботи — дати оцінку впливу «індійського» фактору на двосторонні відносини між Пакистаном і Китаєм.

Глобальну стратегію Китаю стосовно власної та міжнародної безпеки («New Security Concept»), яку уряд країни висунув у другій половині 1990-х рр., в загальних рисах описано в «Білих книгах» («Defense White Paper»). Цей документ датований 2019 р. Зокрема, в ньому декларується мирна політика Пекіна, спрямована на багатополарність і критику гегемонізму: «Китай виступає за партнерство, а не альянси і не приєднується до жодного військового блоку. Він виступає проти агресії, експансії та проти довільного використання чи погрози зброєю. Розвиток національної оборони Китаю має на меті задовольнити її обґрунтовані потреби у безпеці та сприяти зростанню світових мирних сил. Історія доводить і надалі буде доводити, що Китай ніколи не йтиме проточиним шляхом великих держав у прагненні до гегемонії. Незалежно від того як все буде розвиватися, Китай ніколи не загрожуватиме жодній іншій країні та не шукатиме жодної сфери впливу» [4]. Щодо принциповості щодо цього питання у вересні 1997 р. на XV з'їзді КПК Цзян Цземінь зробив історичну заяву: «Китай не буде створювати союзу з будь-якою державою або групою держав, не буде вступати у жодні військові блоки, не братиме участі у гонці озброєнь та не буде вести військову експансію» [2, с. 41–42]. Критичне ставлення щодо участі Китаю в гіпотетичній пакистано-індійській війні можна знайти в аналітичних розвідках провідного російського фахівця-сходознавця В'ячеслава Белокреницького. На його думку, найбільше ускладнень для Китаю виникне в разі його втручання в будь-якій формі у вірогідний пакистано-індійський конфлікт, бо те, що обидві країни-антагоністи мають ядерний потенціал, додає майбутньому конфлікту додаткової невизначеності. Дослідник підкреслив, що ядерна зброя, скорочуючи тривалість війни, підвищує її руйнівні можливості [1, с. 389].

Проте варто детальніше зупинитися на стратегічному партнерстві Китаю з Пакистаном. Принципову позицію КНР щодо цього партнерства викладено в публікації Аль-Джазіри (впливова міжнародна телекомпанія, заснована в Катарі 1996 р.) за 2010 р.: «Коли одного разу американський делегат зустрівся з китайським дипломатом з приводу безкомпромісної підтримки Пекіном Пакистану, китайці, як повідомляється, відповіли з важким саркастичним зауваженням: “Пакистан — це наш Ізраїль”» [3].

За даними аналітичного звіту «Стратегічне значення китайсько-пакистанських відносин» («The Strategic Importance of Chinese-Pakistani Relations») Центру досліджень Аль-Джазіри (Al Jazeera Centre for Studies) за 2016 р., останнім часом спостерігаються значні зрушення у відносинах трикутника Пакистан — Китай — Індія. Ці зміни у звіті пояснюються трьома чинниками. Перший пов'язаний з нормалізацією відносин між Китаєм та Індією, адже Китай, попри конкуренцію з Індією, все-таки розглядає її як потенційний плацдарм для майбутнього економічного розширення. Другий стосується вагомості ролі Пакистану для Китаю в забезпеченні стабільного регіонального порядку в Центральній та Південній Азії, а також у запобіганні тероризму в самому Китаї. Третій чинник зумовлений стратегією «Один пояс, один шлях», на яку орієнтується Китай після приходу до влади Сі Цзіньпіна [8]. Комплекс цих факторів спрямований на реалізацію геополітичних планів Пекіна.

Присутність Китаю в Пакистані непокоїть індійських дослідників. Зокрема, індійський аналітик у галузі енергетики Ашай Абхі (Ashay Abbhi) зазначив, що «Тепер, коли Китай отримав права управління Гвадаром (пакистанським портом, який повністю фінансувався і розвивався за китайські юані) протягом наступних чотирьох десятиліть наслідки цього кроку можуть бути значними для Китаю, Індії та Пакистану. Стратегічне розташування Гвадара служить численним цілям Китаю. Він базується на іранському кордоні й виходить на протоку Гормуз, даючи Китаю альтернативне рішення своїх нафтогазових проблем, а також перебуває у безпосередній близькості до індійських вод та західного штату Гуджарат, стратегічно вигідного пункту для військової присутності, який може не тільки стежити за діями Індії, але також загрожувати їм... Пакистан отримує значну віддачу від інвестицій Китаю, яка не обмежується лише матеріальною допомогою, але також проявляється у формі постійного військового тиску на Індію» [7].

Натомість у дослідженнях пакистанських науковців співпраця між Пакистаном і Китаєм не обмежується лише стратегічним напрямом. Так, у статті Амбрін Джаваїд (Umbreen Javaid) і Раміші Джаваїд (Rameesha Javaid) Пакистан та Китай було визначено як геостратегічних союзників, котрі рухаються до геоекономічного партнерства [6, с. 138]. В розумінні пакистанських аналітиків еволюція пакистано-китайських відносин є наочним прикладом послідовного стратегічного партнерства, на противагу пакистано-американській співпраці (обмеженій у більшості випадків лише боротьбою з тероризмом). Як зазначено в іншій статті вже згаданій дослідниці А. Джаваїд, «Поки США просувають залежність у слабших країнах, Китай обирає політику "самостійності", підкреслюючи різницю у своїй політиці. На відміну від США, Китай беззастережно допомагав Пакистану; при цьому утримуючись від втручання у його внутрішні справи» [5, р. 179]. Вказана тактика дає Китаю змогу традиційно вибудовувати успішну політику щодо тих країн, які відіграють значну роль у його геостратегічних розрахунках.

Таким чином, враховуючи ступінь тісної співпраці Пакистану з Китаєм у багатьох сферах, можна припустити, що риторика Пекіна стосовно неприпустимості участі в будь-яких військових блоках і союзах є лише дипломатичною ширмою для просування власних геополітичних стратегій. З іншого боку, Китай постійно розширює торгові відносини з Індією, які в кількісному вимірі є значно ширшими, ніж економічні зв'язки з Пакистаном. Уряди Китаю та США всебічно зацікавлені в підтримці миру між Пакистаном та Індією, оскільки для них у цьому регіоні переплітаються безліч інтересів. Тому в найближчій історичній перспективі США та Китай докладатимуть максимум зусиль для збереження status-quo у Південній Азії.

Використані джерела та література:

1. Китай в мировой политике / Белокреницкий В. Я., Воскресенский А. Д., Галенович Ю. М. и др. М. : РОССПЭН, 2001. 524 с.
2. Цзян Цзэминь. Доклад на XV Всекитайском съезде Компартии Китая. (Высоко держать великое знамя теории Дэн Сяопина, всесторонне продвигать дело строительства социализма с китайской спецификой в XXI век) // Коммунист. 1998. № 2. С. 41–42.
3. China: «Pakistan is our Israel» The World's Most Populous Country is Showing More International Assertiveness, Which Bothers the US by Thalif Deen (28 Oct 2010). URL : <https://tinyurl.com/y8jfq53h>
4. Full Text of 2019 Defense White Paper: «China's National Defense in the New Era» (English & Chinese Versions) (24 July 2019). URL : <https://tinyurl.com/yczz7pki>
5. Javaid U., Jahangir A. Pakistan-China Strategic Relationship: A Glorious Journey of 55 Years // Journal of Research Society of Pakistan. 2015. № 52. P. 157–183.
6. Javaid U., Javaid R. Strengthening Geo-Strategic Bond of Pakistan and China through Geo-Economic Configuration // Pakistan Economic and Social Review. 2016. № 54. P. 123–142.
7. Strung of Pearls: India and the Geopolitics of Chinese Foreign Policy (Jul. 26 2015). URL : <https://tinyurl.com/y8lf7b6p>
8. The Strategic Importance of Chinese-Pakistani Relations (Posted on: Wed., 08/03/2016). URL : <https://tinyurl.com/ybws2djk>

УДК: 341.31

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ЗА ТВОРОМ «РУХНАМА» ТА ЇЇ МІСЦЕ У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ НАСЕЛЕННЯ СУЧАСНОГО ТУРКМЕНИСТАНУ

О. М. ЦАПКО,

кандидат історичних наук, доцент,

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Постановка проблеми. Як показує сучасна практика, український політичний інтерес до Туркменістану, так само як і до інших пострадянських країн Центральної Азії порівняно з попередніми роками перебуває на критично низькому рівні.

Так, у зовнішньоекономічних відносинах ми помічаємо різке падіння торговельного обігу між Україною й Туркменістаном за останні 4 роки. Зокрема, за даними Статистичного збірника «Зовнішня торгівля України товарами та послугами у 2018 р.» зовнішньоторговельний оборот між двома упав майже у 7,8 раза [4, с. 34–36]. Відсутній також повноцінний обмін між обома державами у культурній сфері. Хоча Туркменістан, як і більшість пострадянських країн, зіштовхнувся з низкою складних проблем і викликів, однією з яких є проблема формування національної ідентичності сучасних туркменів.

Мета роботи: визначити роль історичної пам'яті, якою вона постає у творі «Рухнама», в формуванні національної ідентичності мешканців сучасного Туркменістану.

Виклад основного матеріалу. До російського завоювання XVIII–XIX ст. населення Туркменістану перебувало на рівні трибального (племінного) розвитку. На той час у Туркменістані роз'єднаність відповідає поділу, чинному до російського завоювання: племінному розподілу туркменів на 40 племен і 120 родів [2, с. 45]. Серед цих спільнот дослідники виділили шість найбільших племінних об'єднань: народи теке (текінці), що переважали в центральній частині Туркменістану (зокрема й Ашгабаті), йомуди (ємуди) — у західній частині, салири і сарики — у південних, прикордонних з Афганістаном районах, ерсари — вздовж Середньої й Верхньої течії Амудар'ї та човдури, які населяли Дашховузький велаят і північ Лебапського [1, с. 136].

«Кожне плем'я-земляцтво говорило загальнозрозумілою для всіх туркменів мовою, але має свій діалект; асоціює батьківщину з усією територією країни, але має регіон основного розселення й, поряд із загальною легендою про походження, свою легенду про походження й про своїх героїчних персон. Старше й середнє покоління туркменів воліють одружувати дітей і онуків переважно на одноплемінниках. Рівень національної самосвідомості туркмен залишається низьким» [3].

Тому перед Туркменістаном, як державою Центральної Азії, після проголошення 1991 р. незалежності постало проблема формування власної системи історичної пам'яті з метою, як зазначав перший президент С. Ніязов «возвелення туркменського національного духу» [3] на основі злиття ідентичностей туркменських племен і регіональних союзів. Задля вирішення цієї проблеми, тогочасне керівництво держави на чолі з С. Ніязовим намагалося поєднати до-радянські ісламські традиції з сучасними формами управління. З цією метою С. Ніязов 2001 р. видав «Рухнаму» (Книга духу — туркм.). За 2001–2006 рр., книгу перевидано 40 мовами світу, а загальний тираж усіма мовами перевищив 1 млн примірників.

«Рухнама» складається з моральних настанов і філософських роздумів, що перемешуються легендами й історичними екскурсами. Виходячи з її змісту,

туркмени наділяються двома чеснотами: натхненням і цілісністю («Мое головне філософське кредо — цілісність»). Через категорію цілісності (холізм) розуміється дух як принцип згуртованості, єдності (туркм. *Agzybirlik*). Як зазначається в «Рухнамі», люди є цінністю не самі по собі, а як частини єдиного цілого. Нація — це одна з форм вираження цієї цілісності («Нація — це об'єднання людей, що мають спільні мову й релігію, традиції та звичаї, долю й державу») [3].

Різні моральні якості приписуються різним категоріям людей: юнакам — честь, дівчатам — сором, молодим — вихованість, літнім — серйозність. Спільними якостями названі терпіння, добросусідство («гонши окара»), вірність слову та працьовитість — цим якостям туркмен навчив Нуха через свого сина Ясина, а також дев'ять правил домашнього виховання, до яких зокрема належать: повага до старших; любов до молодших; шана до батьків; хоробрість і відважність; охайність; пошана до праці та її результатів тощо [3].

Ім'я «туркмени» зводиться до «турк іман» (родом зі світла). Родоначальником туркменів названий Огуз-хан («біля витоків нашої нації стояв Огуз хан»), що жив 5 тис. років тому. В Огуз-хана було 6 синів, кожен з яких мав 4 сина. 24 внука Огуз-хана стали прабатьками 24 туркменських племен. Головні символи туркменів — це килими й скакуни.

Автор «Рухнамі» також приписує туркменам створення 70 держав (туркм. *Döwlet*), зокрема Маргіани, Парфії, держави Газневідів, Великої імперії сельджуків, Ак-Коюнлу тощо. Також їм приписується винахід колеса. Однак 300 років тому нібито почалося моральне падіння туркменів, зникла довіра й «народ став втрачати себе як націю», розділившись на племена.

У сфері релігійних уявлень Рухнама стверджує віру в Бога Аллаха, який послав різних пророків (Мойсей, Давид, Ісус, Мохаммед) для морального виховання людства. Однак присутні й пантеїстичні моменти («все суще наділене духом») [3].

Загалом мораль «Рухнамі» полягає в культурі патріархальних цінностей, а сенс життя кожного туркмена, за «Рухнама», полягає в побудові справедливого суспільства — «золотого століття».

Висновок. Таким чином, незважаючи на те, що трактування в «Рухнамі» історії народів Туркменістану часом тенденційне та заідеологізоване, вона своїм змістом загалом сприяла консолідації туркменів у єдину націю, усвідомленню в їх середовищі спільної національної ідентичності. Поряд з цим, у творі найбільш чітко проявилось прагнення владної еліти сучасного Туркменістану відшукати спільні для всіх туркменів символи історичної пам'яті.

Використані джерела та література:

1. Ляшенко Т. Трансформація політичних систем в країнах Центральної Азії: національний та регіональний аспекти. К. : ППЕНД, 2011. 288 с.

2. Сколов В. Н. Страна в Каракумах (Туркменистан: на пути постоянного нейтралитета). Одесса, 2002. 162 с.
3. Туркменбаши С. Рухнама. URL : <https://tinyurl.com/yd9mmu4p>
4. Україна у цифрах. Статистичний збірник за 2018 р. К., 2019. 43 с.

УДК: 94(1-88):930.2-026.46

ЕКОНОМІЧНИЙ НАПРЯМ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ПОТРЕБА В «РЕАБІЛІТАЦІЇ» ТА РОЗВИТКУ

А. І. ЧУТКИЙ,

доктор історичних наук, доцент,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Історична наука в Україні на сучасному етапі проявляє значну активність, що вказує на докорінні зміни, позначені створенням контексту вітчизняної історії якісно нового формату. Це викликано, з одного боку, приходом в історичну науку нового покоління дослідників, котрі прагнуть творити в докорінно відмінних від попередників рамках і напрямках; а з іншого — загальним відходом від норм радянської доби, коли в історичній науці віддзеркалювалися надмірна заполітизованість і викривлення основоположних наукових постулатів (об'єктивності, науковості тощо) при загальному спотворенні власне історії України так, що остання перетворювалась на придаток «радянської» історії. При цьому нове покоління вчених-істориків особливо прагне задекларувати цілковитий розрив із цим попереднім періодом, що закономірно й виправдано.

Проте, заперечуючи контекст радянської історичної науки, дослідники мимоволі відкидають окремі напрями історичних студій, які приписуються виключно радянському підходу в історичній науці. Зокрема, економічний напрям історичних досліджень. Пояснюється це значним ухилом вітчизняних історичних праць радянського часу в бік економічної тематики. Щоправда, вчені часом забувають, що подання економічної складової розвитку суспільства в історичній літературі радянського періоду було так само спотворене (адже засуджувалося все нерадянське й усі попередні здобутки загалом при всьлякому піднесенні радянських «досягнень») [1; 6; 8; 14; 20 та ін.]. А це закономірно давало радянським дослідникам підстави максимально звужувати зміст «дорадянського» розвитку порівняно з «радянським», що саме по собі вкрай упереджено.

Відповідно радянська історична наука не дала нічого вартісного, зокрема й у площині вивчення економічної складової історичного поступу. Також вона не віддзеркалювала активного спілкування з закордонними колегами та не враховувала досвід дослідників економічної історії дорадянського періоду.

Натомість економічну складову історики в Україні почали розглядати задовго до постановня радянської системи. Тому цей напрям аж ніяк не можна розглядати як радянський. Адже в радянський час фактично припинилися справді наукові й цінні дослідження в цій царині історичної науки, які вели з кінця XIX до початку XX ст. численні історики, зокрема й засновник київської історичної школи В. Б. Антонович (котрий закликав вивчати й господарську історію) [2; 10; 11; 25]. Винятком були тут хіба що 1920-ті рр. [24], але це обумовлювалося тимчасовими поступками радянського режиму в науці та культурі загалом у роки українізації. Натомість увесь подальший період політизація та суб'єктивність у поданні економічної історії прогресували, що закономірно спричинило відразу до цього напрямку досліджень і відхід від нього зразу ж із падінням радянської системи. Хоча це пояснювалося й традиційною для істориків нелюбов'ю до цифр та складних статистичних викладок.

На противагу цьому західна історична наука, котра свого часу пережила захоплення «духовними» шуканнями, саме з початку XX ст. почала активно переходити до вивчення економічної історії. Це було започатковано вже в школі анналів, а потім підхоплено та розвинуто в подальших поколіннях західноєвропейських істориків [3]. Як результат, у західноєвропейських державах нагромаджено величезний обсяг загальних і вузькоспрямованих досліджень у рамках економічної історії. В окремих із них чудово поєдналися вивчення світоглядних основ суспільства та його економічного життя [7]. Тож у підсумку, також і за рахунок поглиблення вивчення економічної історії, західна історична наука зробила величезний крок уперед.

Така зміна пріоритетів у західній історичній науці була зумовлена загальним і різким зростанням ваги економічного чинника в житті кожної окремої особи й людства в цілому. Все це вже давно було усвідомлено й загалом, особливо гостро з моменту переходу до ранньомодерного часу — адже саме з утвердженням капіталізму економічний фактор став визначальним у житті західної людини [19, с. 685–687, 847–861] та зрештою зумовив її панування в світі [9]. Відтоді роль економіки в житті людства тільки посилювалася і досягла апогею в новітні часи, сформувавши нове суспільство — суспільство масового споживання. Тобто запити людини стали численними та постійно зростають, що об'єктивно посилює її участь в економічному житті й водночас розширює межі самої економічної сфери. Також сучасну цивілізацію позначають і як фінансову та ще в низку інших способів, що в підсумку зводяться саме до економічної сфери.

Закономірно, що таке різке зростання ваги економічної сфери зумовило оформлення відповідних запитів суспільства не лише у провідних державах світу, але й в Україні, бо це також необхідно, щоб надолжити відставання від лідерів. І все це безпосередньо стосується професійних істориків. Тому що лише професійний історик здатен пояснити господарський розвиток в історичній ре-

троспективі. До того ж потрібно враховувати й загальний прогрес історичної науки в світі та головне — запити вітчизняного суспільства, оскільки історик, як представник науки про суспільство, має реагувати на запити останнього [22, с. 12, 55], бо «сила й значення історії виходить із того факту, що вона ... є носієм знання суспільства про себе самого» [22, с. 300]. А за іншого підходу суспільство втратить інтерес до історії або ж поширяться псевдонаукові праці, що ми почасти й спостерігаємо.

Попри всі зазначені фактори, що потребують особливої уваги до економічної історії, в українській історичній науці ще досі простежується певна дихотомія між запитам суспільства й пріоритетами істориків. Так, поточна ситуація в суспільстві потребує посиленого вивчення економічної сфери, тож і представники історичної науки мають залишатися в тренді, зокрема й задля збереження в суспільстві розуміння важливості історичної науки. Також це потрібно для конекстуальності загальносвітовому поступу історичної науки та надолуження втраченого в цій сфері за радянських часів. Але натомість спостерігаємо надмірне спрямування в бік вивчення духовної та політичної сфер. Безперечно, увага до цих напрямів так само конче потрібна й зумовлена тривалою відсутністю досліджень духовності, світогляду і т. п. аспектів за радянської доби. А дослідження в рамках політичної історії зумовлені необхідністю виписувати власне вітчизняну історію як самостійної, а не придаток до історії інших держав.

Однак усе це неможливо зробити без вивчення економічної складової, що особливо наочно простежується в контексті історії повсякдення, бо саме економічний чинник обумовлював можливості для здобуття освіти, загальні умови життя, а отже й відповідний склад світогляду та прагнень кожного індивідуума та суспільства в цілому.

Вивчати економічну складову в рамках історії України потрібно й тому, що лише через неї можна неупереджено показати реальні наслідки для суспільства від політики різних влад на українських теренах, так само як і справжню ситуацію з розвитком. І це чітко показали модерні дослідження вітчизняних істориків [13; 15]. Особливо наочно вони розкривають злочинну сутність радянської системи [16; 17] та пояснюють причини поразки українських визвольних змагань 1917–1921 рр. [4; 5], так само як і низку інших реперних моментів історії України.

При цьому економічна історія не виключає залучення даних з інших складових історичного дискурсу (політичного, соціокультурного, світоглядного, правового тощо). Бо саме так розвивається й модерна історична наука в інших європейських державах — через поєднання різних аспектів у досліджуваній темі. Все це властиве для економічної історії як міждисциплінарної науки та дає змогу працювати в рамках як мікро- так і макроісторії. Це сприяє створенню численних оригінальних і водночас цікавих праць [12; 18; 21; 23], які допомагають відновити інтерес загалу до історичної науки.

Отже, сучасна економічна історія відкриває широке поле для власне історичних досліджень і реконструкцій, що в силу величезного спектру проблем, які можуть досліджуватись у її рамках, дає багатьом професійним історикам змогу максимально проявити творчі здібності й у підсумку допоможе суттєво поглибити історичні реконструкції. А оскільки подальші перспективи розвитку світової цивілізації визначатимуться мірою її економічного розвитку, то це диктує й відповідний напрям пріоритетів в історичних дослідженнях: через реконструкції господарського розвитку можна краще пояснити причини сучасних проблем і окреслити оптимальні шляхи їх вирішення, що додатково підсилить значення історичної науки в очах суспільства. При цьому при неналежній увазі до сфери економічної історії з боку істориків є загроза, що її «приватизують» представники економічної науки, а це вчергове звужить простір для діяльності професійних істориків, що й так спостерігаємо останнім часом внаслідок активізації соціологів, політологів і представників інших дисциплін, що мають дочитні інтереси досліджень та відбирають цілі напрями досліджень у істориків.

Використані джерела та література:

1. Аграрная политика Советской власти (1917–1918): документы и материалы. М. : АН СССР, 1954. 552 с.
2. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Репринт. вид. Харків : Основа, 1991. 256 с.
3. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Т. 1. К. : Основи, 1995. 543 с.; 1997. Т. 2. 585 с.; 1998. Т. 3. 631 с.
4. Гай-Нижник П. П. Документальні джерела і матеріали до історії фінансової політики уряду Української Держави (29 квітня — 14 грудня 1918 р.): Довідник. К., 2004. 46 с.
5. Гай-Нижник П. П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УСРР (1917–1930 рр.). К., 2006. 303 с.
6. Ганжа І. Х. Перші колективні господарства на Україні (1917–1920 рр.). К. : АН УРСР, 1960. 152 с.
7. Гинзбург К. Сыр и черви. Картина мира одного мельника, жившего в XVI в. М. : РОССПЭН, 2000. 272 с.
8. Гладков И. А. Очерки советской экономики. 1917–1920 гг. М. : Госполитиздат, 1956. 504 с.
9. Даймонд Дж. Зброя, мікроби і харч: Витоки нерівностей між народами / Пер. з англ. Київ: Ніка-Центр, 2009. 488 с.
10. Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство великого княжества Литовского при Ягеллонах. Т. 1. К., 1901. 579 с.
11. Довнар-Запольский М. В. История русского народного хозяйства. К., 1911. 327 с.
12. Зайбт Ф. Блиск і вбогість Середньовіччя. Історія з початком і кінцем. Львів : Видавництво УКУ, 2009. 512 с.
13. Економічна історія України: іст.-екон. дослідж.: в 2 т. / Т. А. Балабушевич та ін.; відп. ред. В. А. Смолій. Т. 2. К. : Ніка-Центр, 2011. 607 с.
14. Історія колективізації сільського господарства Української РСР. 1917–1937. Т. 1: Колгоспне будівництво на Україні. 1917–1927 рр. К. : Наукова думка, 1962. 851 с.
15. Історія українського селянства. Т. 2. К. : Наукова думка, 2006. 652 с.
16. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). К. : Основи, 1996. 396 с.
17. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Кн. 1. К. : Темпора, 2013. 504 с.
18. Ле Руа Ладюрі Е. Коротка історія клімату: від середньовіччя до наших днів / Пер. з фр. К. : Ніка-Центр, 2009. 144 с.

19. Мак-Ніл В. Піднесення Заходу. Історія людської спільноти / Пер. з англ. К. : Ніка-Центр, 2011. 960 с.
20. Мигаль Б. К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921–1925 роки). Харків, 1974. 167 с.
21. Монтанари М. Голод і изобиліє. Історія питання в Європе. СПб. : Александрія, 2009. 279 с.
22. Про А. Дванадцять уроков по історії. М. : РГГУ, 2000. 336 с.
23. Радимен В. Пflug, мор і нафта: Як людство здобуло контроль над кліматом. К. : Ніка-Центр, 2013. 272 с.
24. Слабченко М. Е. Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни. [Одеса] : Держвидав України, 1923. Т. 1. 203 с.
25. Туган-Барановський М. І. Паперові гроші та метал. К. : КНЕУ, 2004. 198 с.

УДК: 94.355.01

УРОКИ ПАНДЕМІЙ ТА ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ ПРО НИХ

М. В. ФЕСЕНКО,

доктор політичних наук, старший науковий співробітник,
Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Пандемія коронавірусу «COVID-19» та її політичні, а також соціально-економічні наслідки актуалізують потребу в аналізі пандемій — невід'ємної частини історії людства, здатної змінити хід історичного розвитку й суттєво трансформувати всі системи життєдіяльності. Пандемії є невидимим ворогом, на боротьбу з яким консолідуються зусилля всієї світової спільноти.

Мета роботи — розглянути пандемії в контексті висновків, які зробило людство, залишаючи ці явища в пам'яті.

Американський дослідник російського походження П. Сорокін у праці «Людина і суспільство в умовах лихих часів» про вплив війни, революції, голоду, епідемії на інтелект та поведінку людини, а також на соціальну організацію поставив революцію і війну в один ряд з епідеміями і голодом. Дослідник, зокрема, зазначив, що під час епідемії держава посилює контрольні функції, щоб реорганізувати структуру владних інститутів. При будь-яких епідемічних захворюваннях держава завжди зміцнювала власні позиції. П. Сорокін наголосив на тому, що епідемії ставали поштовхом для розвитку ефективніших державних інституцій та ефективнішого державного управління. Боротьба з епідеміями сприяє розвитку нових підходів до вдосконалення технологій, інфраструктури, організації побуту тощо. Так, епідемія холери в Лондоні у ХІХ ст. стала поштовхом до розвитку вдосконаленої системи водозабору. Отже, епідемії ставали рушійною силою для суспільства і влади, змушували еволюціонувати й адаптуватися до нових умов [5].

Протягом усієї історії людство стикалося з різними пандеміями. Так, у XIV ст. пандемія чуми («чорної смерті») поширилася по всій Європі. Вважають, що чума, як і коронавірус, зародилася в Китаї, і по торгових шляхах через Чорне море дісталася до Європи. Тоді, за деякими оцінками, від цього страшного захворювання в світі загинуло близько 80 млн чол., з них у Європі — близько 30 млн. Деякі історики вважають, що збудник чуми потрапив до Європи через Близький Схід, але останні дослідження дають підстави припустити, що її шлях пролягав через Каспійське море в Кафу (нині Феодосія) на Чорному морі й далі в Європу. На Близький Схід та в Африку чума прийшла вже з тієї ж Кафи [4].

Історія вчить нас тому, що епідемії, що починалися в Італії, швидко поширювалися по всій Європі. Так, чума 1347 р., що спалахнула в Італії вже наступного 1348 р. виявилася у Франції, Іспанії та Англії. Тому необхідність швидко вживати заходів для боротьби з коронавірусом «COVID-19» зумовлюється ще й тим, що у зв'язку з розвитком сучасної інфраструктури поширення епідемій значно пришвидшилося порівняно з середніми віками. В цьому контексті варто зазначити, що однією з основних причин появи чуми в Італії стали італійські купці, які втекли з Феодосії через страх перед чумою, не знаючи, що їхній шлях додому (близько 18 днів) якраз збігається з тодішнім латентним терміном хвороби (2–3 тижні) [4].

Виходячи з зазначеного, такі країни Європи, наприклад, як Італія, Франція, Німеччина та Велика Британія мають активні зв'язки з КНР. Тому з них і почалося інтенсивне поширення коронавірусу «COVID-19», що потрапляв туди різними шляхами з КНР. Важливий чинник розповсюдження вірусу пов'язаний з переміщенням у Західну Європу великої кількості іммігрантів і біженців з Близького Сходу та з країн Африки [4].

Зазначимо, що пандеміями XX ст., як відомо, стали «іспанка» (1918 р., близько 550 млн чол. або 29,5% інфікованого населення планети), «азійський грип» (1957 р., 1–4 млн чол.) і «гонконгський грип» (1968 р., 1–4 млн чол.). Найлютішою з безпрецедентним рівнем смертності (за різними оцінками — від 40 до 100 млн чол. і летальністю серед заражених 10–20%) стала пандемія 1918 р., що прокотилася по всій земній кулі трьома хвилями. Припускають, що «іспанський грип» прийшов також з Китаю. У Північній Америці з XIX ст. гостро бракувало дешевої робочої сили, тож цю проблему вирішували за рахунок масового завезення робітників з густонаселених і бідних країн Східної Азії та Китаю. 1917 р. захворювання, схоже за симптомами на «іспанський грип», вразило мешканців китайських сіл уздовж Великої Китайської стіни. Саме наймані працівники і принесли грип у Північну Америку, звідки інфекція потрапила до Європи разом з солдатами та китайськими робітниками. Результатом цієї спустошливої пандемії стало скорочення на 10 років зростання кількості населення [1].

На початку 2000-х рр. особливу увагу фахівців привернув вірус пташиного грипу А (H5N1), який протягом багатьох років викликав великі спалахи епізоотії і падіж серед диких водоплавних і домашніх птахів. Понад те з низки регіонів світу були отримані повідомлення про випадки зараження людей пташиним грипом при прямому контакті, зокрема — з летальними наслідками. Пізніше список вірусів грипу поповнився вірусами грипу птахів А (H7N9), А (H5N8) та іншими [2]. Однак за роки пильного спостереження за цими вірусами грипу птахів не подолано головний бар'єр — інфекція досі не має здатності до повітряно-крапельної передачі. Навесні 2009 р. в США стартувала пандемія, викликана новим штамом, що з'явився в результаті обміну генетичною інформацією між вірусом грипу людини, птиці та свині [3].

Таким чином, долаючи пандемії, людство еволюціонує, робить висновки і вдосконалює методи боротьби з захворюваннями. Дослідження збудника, що викликав пандемію, допомагає дізнатися механізми дії та основні небезпеки поширення інфекції. Пандемії дали поштовх розвитку вірусології та, зокрема, розробці першої вакцини проти грипу. Надалі протягом усього ХХ ст. історія метаморфоз вірусу грипу стимулювала все глибше вивчення його генетики, географії й властивостей. Пандемії ХХ ст. створили передумови для створення під егідою Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) міжнародної системи онтролю грипу, що об'єднала партнерські лабораторії багатьох країн світу на різних континентах. У рамках даної системи вірусології та епідеміології щорічно відстежують і збирають інформацію про штами людського та пташиного грипу, їхні генетичні характеристики, географію поширення.

Заходи, спрямовані на боротьбу з пандемією коронавірусу «COVID-19», призводять до дезінтеграції та протекції національних економік, підсумком чого стане реконфігурація системи міжнародних відносин та зміна вектора трансформації міжнародного порядку. В зв'язку з пандемією прогнозується посилення деглобалізації та депопуляризації глобалістських ідеологій. Також констатується наростання суперечностей між учасниками системи міжнародних відносин, зокрема через закриття кордонів і недостатню допомогу один одному з низки питань. Нині на перший план виходить інститут традиційної держави, натомість наднаціональні інститути Євросоюзу допоки не змогли продемонструвати свою ефективність в умовах пандемії.

У найближчому майбутньому держави серед пріоритетних загроз безпеці розглядатимуть не лише кібервійни, а й біологічні атаки будь-якого походження. Для протистояння цим викликам, у першу чергу, будуть використовуватися розробки в галузі штучного інтелекту. В умовах пандемії держава братиме на себе додаткові контрольні функції й повинна буде зберігати певний баланс відносин між суспільством і силовими елементами держави, включно з кіберконтролем, після закінчення епідемії.

Досить стрімко розвиватимуться віртуалізація життєдіяльності населення, віртуальна реальність та інформаційно-комунікаційні системи, включно з онлайн-послугами. Нині констатується трансформація структури виробничих відносин на користь дистанційної діяльності. Пандемія серйозно зачепила традиційні системи освіти в усьому світі — наказами урядів більшості країн світу масово закрили школи та університети. Водночас почалося масове запровадження дистанційного навчання школярів і студентів із застосуванням новітніх онлайн-технологій.

Використані джерела та література:

1. Брико Н. И. 100 лет пандемии: уроки истории. Новый этап вакцинопрофилактики // Эпидемиология и вакцинопрофилактика. 2018. № 17 (4). С. 68–75.
2. Global Influenza Surveillance and Response System (GISRS) // World Health Organization. URL : <https://tinyurl.com/y98jev4b>
3. Li H. Cao B. Pandemic and avian influenza. A viruses in humans. Epidemiology, Virology, Clinical Characteristics, and Treatment strategy // Clin. Chest. Med. 2017. № 38. P. 59–70. URL : <https://tinyurl.com/y7aj4pvt>
4. Sakai Y. Why WHO called Western Europe the current center for the development of the coronavirus pandemic // JB Press. 25.03.2020. URL : <https://jbpress.ismedia.jp/articles/-/59755>
5. Sorokin P. Man and Society in Calamity. New York : E. P. Dutton, 1968.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Акименко Катерина Василівна — магістр історії, аспірантка кафедри історії, факультет соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».

Бардецький Андрій Богданович — магістр історії, голова Міжрегіональної громадської наукової організації «Дубенський археологічний осередок».

Бондарець Марина Вадимівна — кандидат економічних наук, провідний науковий співробітник відділу глобальних і цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України».

Бузань Віталій Юрійович — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії, факультет соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».

Булжак Олег Вячеславович — аспірант відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України».

Гончаренко Олексій Миколайович — доктор історичних наук, професор, декан природничо-технологічного факультету, професор кафедри історії та культури України Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Долженко Юрій Володимирович — магістр історії, молодший науковий співробітник відділу біоархеології Інституту археології Національної академії наук України.

Жовта Ілона Іванівна — магістр історії, аспірантка кафедри історії, факультет соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».

Жога Мирослав Володимирович — магістр історії, аспірант відділу глобальних і цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України».

Іваненко Аліна Олексіївна — кандидат історичних наук, доцент, докторант Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Іванов Денис Ігорович — магістр історії, молодший науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України».

Ігнатова Людмила Русланівна — кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, факультет соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».

Казьмирчук Марія Григоріївна — доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри етнології та краєзнавства історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Казьмирчук Григорій Дмитрович — доктор історичних наук, професор, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кізлова Антоніна Анатоліївна — доктор історичних наук, доцент кафедри історії, факультет соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».

Костилова Світлана Олександрівна — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії, факультет соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».

Крайня Ольга Олексіївна — кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.

Кудряченко Андрій Іванович — доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, директор Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України».

Мартинюк Ольга Володимирівна — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії, факультет соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».

Мирончук Анатолій Святославович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу міжнародної інформації та зарубіжних зв'язків Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

Мирончук Олена Аркадіївна — молодший науковий співробітник відділу глобальних і цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України».

Мудрівська Ірина Ігорівна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України».

Пшеничний Юрій Леонідович — кандидат історичних наук, завідувач відділу історії Державного історико-культурного заповідника м. Дубно.

Солошенко Вікторія Віталіївна — кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з наукової роботи Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України».

Тарнавський Ігор Станіславович — доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії, факультет соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».

Фесенко Микола Васильович — доктор політичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України».

Хитровська Юлія Валентинівна — доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії, факультет соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського».

Цапко Олег Михайлович — кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України».

Чуткий Андрій Іванович — доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Чуткий Павло Сергійович — магістр історії, аспірант відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України».

Шатілов Євгеній Володимирович — магістр історії, аспірант відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України».

Наукове видання

Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи

Матеріали I всеукраїнської науково-практичної конференції,
м. Київ, 22 травня 2020 р.

Підписано до друку 11.05.2020 р. Формат 60x84 ¹/₁₆.
Ум. друк. арк. 5,58. Замовлення № 02-657 від 11.05.2020.

Видавець
Видавництво «Арт Економі»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 3911 від 05.11.2010 р.
Тел./факс: (044) 361-7-361
Адреса: 01601, Україна, Київ, вул. Еспланадна, 4-6, оф. 822
www.knygar.com.ua
e-mail: admin@knygar.com.ua
facebook.com/knygar.com.ua

 Арт Економі
видавництво
засноване 1991 року

У збірнику наведено стислий виклад доповідей, поданих на I всеукраїнську науково-практичну конференцію «Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи», присвячених широкому колу актуальних питань з історії України, всесвітньої історії, джерелознавства, антропології, методології історичних досліджень нового та новітнього періодів. Для істориків, фахівців із суміжних дисциплін, усіх, хто цікавиться малодослідженими сторінками минулого.

